

E. W. HOFSTEE: *Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2de helft van de 19de eeuw.*

Gedurende de laatste tientallen jaren valt in de wereld een steeds toenemende belangstelling voor bevolkingsproblemen te constateren, waarbij in het bijzonder het vraagstuk van de ontwikkeling van het aantal geboorten de aandacht trekt. De daling van het aantal geboorten in de Westerse wereld, de oorzaken en consequenties hiervan en — in de jongste tijd — de hoge geboortecijfers, bij een dalend sterftcijfer, in Zuidoost-Azië, zijn onderwerpen, waaraan tal van onderzoeken zijn gewijd.

Hoewel in Nederland het demografisch onderzoek eerst betrekkelijk laat op gang is gekomen, heeft het zich in de jongste tijd snel ontwikkeld. De min of meer uitzonderlijke positie, die Nederland in de Westerse wereld door zijn laag sterftcijfer, maar vooral door zijn relatief hoog geboortecijfer, inneemt, vormt uit de aard der zaak een stimulans voor het onderzoek, terwijl dit door het zeer hoge peil van bevolkingsadministratie en bevolkingsstatistiek in Nederland wordt vergemakkelijkt. Als een bijzonder kenmerk van het bevolkingsonderzoek in Nederland mag wel gelden, dat veel aandacht is besteed aan de regionale verschillen, die zich in de demografische verhoudingen voordoen. In dit verband moge in het bijzonder De Vooys worden genoemd, die verschillende belangrijke regionaal-demografische onderzoeken, o.a. op het gebied van het geboortevraagstuk, op zijn naam heeft staan ¹⁾.

¹⁾ Behalve zijn dissertatie, *De trek van de plattelandsbevolking in Nederland, 1933* o.a.: *Enkele aantekeningen over het bevolkingsvraagstuk in Zeeland*, Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen., 2de Serie, deel LVIII, 1941, blz. 884 e.v.; *De geboortedaling in Noord-Brabant*, Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen., 2de Serie, deel LIII, 1936, blz. 173 e.v.; *De bevolkings-spreiding op het Hollandse platteland in 1622 en 1795*, Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen., Deel LXX, 1953, blz. 316 e.v.; *Naschrift bij het artikel van G. de Zoete, Differentiatie in de geboortefrequentie en de oorzaken daarvan*, Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen., 2de Serie, deel LIII, 1936, blz. 861 e.v.

Gezien de betrekkelijk jonge ontwikkeling van het demografisch onderzoek behoeft het niet te verbazen, dat de aandacht vooral is gevallen op de verhoudingen in het jongste tijdvak. Niet alleen trekken vanzelfsprekend de verschijnselen van eigen tijd in de eerste plaats de belangstelling, doch bovendien brengt het verzamelen en verwerken van gegevens over langere perioden grote moeilijkheden met zich mee, vooral bij regionaliserend onderzoek, waarvoor het noodzakelijk is de gegevens gedifferentieerd naar de kleinste regionale statistische eenheden, d.w.z. de gemeenten, te verzamelen. Het bijeenbrengen van deze gegevens, het berekenen van de noodzakelijke verhoudingsgetallen en het weergeven hiervan in overzichtelijke vorm, zoals in cartogrammen en grafieken, eisen veel tijd en veel geld. Deze bezwaren worden nog geaccentueerd, doordat naar mate men verder terug gaat, de verzameling van het primaire materiaal steeds meer moeilijkheden op gaat leveren. Zo bestaat in Nederland pas vanaf 1876 een regelmatig verschijnende publicatie, waarin demografische gegevens per gemeente worden meegedeeld. Voor oudere gegevens is men aangewezen op verspreide en dikwijls zeer moeilijk bereikbare bronnen.

Deze sterke concentratie op gegevens over een betrekkelijk korte periode kan er echter toe leiden, dat men ten onrechte de neiging krijgt, aan de verhoudingen, zoals men ze in die tijd constateert en de factoren, die deze verhoudingen beïnvloeden, op zich zelf en in hun relatieve betekenis, een min of meer algemene geldigheid, of althans een geldigheid op lange termijn, toe te kennen. Zo ligt het b.v. — om enkele concrete voorbeelden te noemen — voor de hand om op grond van het recente materiaal te concluderen, dat verstedelijking en industrialisatie de geboortebeperking als vanzelfsprekend in de hand werkten en dat de concentratie van aanhangers van bepaalde religieuze groeperingen, met name de Rooms-Katholieken, in bepaalde delen van ons land, een afdoende verklaring geeft voor het daar voorkomende relatief hoge geboortecijfer. Gaat men iets verder in de demografische geschiedenis terug, dan blijkt noch het één, noch het ander juist te zijn. Zo ontstaat als gevolg van onvoldoende diepte in het demografisch onderzoek het gevaar van een onjuiste, althans eenzijdige, interpretatie, zelfs van het recente demografische beeld, o.a. ook van de regionale verscheidenheid, welke zich hierin voordoet.

Toen schrijver dezes, nu al weer ruim tien jaren geleden, begon met het aanleggen van een uitvoerige demografische documentatie per gemeente voor een beperkt deel van ons land — de provincies Groningen en Drenthe — en daarbij o.a. gegevens omtrent het aantal geboorten per gemeente vanaf 1850 verzamelde, bleek dat de regionale verscheidenheid in de frequentie van de geboorten, die zich in de betreffende provincies voordoet, geenszins constant van karakter is geweest. Hoewel in het gebied als geheel thans het geboortecijfer aanzienlijk lager ligt dan in de vorige eeuw, bleken er streken te zijn, die eens in vergelijking met de rest van het gebied relatief hoge cijfers vertoonden, doch thans relatief laag liggen en omgekeerd. Het was duidelijk, dat de verschuivingen niet een toevallig verloop hadden; er viel regelmaat in te ontdekken. Zo bleken de agrarische gemeenten op de zandgronden in het algemeen een van die van de agrarische gemeenten op de kleigronden afwijkende demografische geschiedenis te vertonen, met name wat de nataliteit betreft. Blijkbaar hebben dus de krachten, die de relatieve hoogte van de geboortefrequentie in de verschillende gebieden bepalen, gedurende de laatste eeuw naar aard en sterkte een belangrijke wijziging ondergaan.

De mogelijkheid tot verruiming van ons inzicht in de ontwikkeling van het demografische gebeuren, waarop deze materiaalverzameling op beperkte schaal scheen te wijzen, gaf naderhand aanleiding om gegevens omtrent de jaarlijkse omvang van geboorte, sterfte, vestiging en vertrek in alle Nederlandse gemeenten vanaf 1850 tot heden te verzamelen.

Belangrijke steun werd hierbij ondervonden van de documentatie van statistische gegevens per gemeente, die door het Centraal Bureau voor de Statistiek ten behoeve van de Rijksdienst voor het Nationale Plan bijeen werd gebracht en waarin o.a. de voor ons doel noodzakelijke gegevens vanaf 1880 waren te vinden ²⁾. Zoals zojuist reeds werd opgemerkt, liggen de grote moeilijkheden bij het bijeenbrengen van het materiaal echter vóór 1880, met name vóór 1876 wegens het ontbreken

²⁾ Een woord van hartelijke dank aan het Centraal Bureau voor de Statistiek, in het bijzonder aan het hoofd van de Afdeling Algemene Tellingen en Bevolkingsstatistiek, de heer T. van den Brink, voor de voortdurende medewerking van die zijde bij mijn onderzoek ondervonden, is hier op zijn plaats.

van landelijke publicaties betreffende demografische gegevens per gemeente. In enkele provincies zijn demografische gegevens voor de afzonderlijke gemeenten over de gehele periode 1850—1876 te vinden in de provinciale verslagen, in vele provincies echter is dit slechts gedeeltelijk of in het geheel niet — het laatste o.a. in de gemeente-rijke provincie Zuid-Holland — het geval. Daar waar de provinciale verslagen de nodige gegevens niet bevatten, werden deze voor het grootste gedeelte verkregen via de gemeentesecretarieën, die ze aan de gemeentelijke archieven ontleenden. Niet zelden echter zijn door brand, oorlogsgeweld of door andere oorzaken, de betreffende archiefstukken verloren gegaan. In die gevallen vormden de duplicaten van de registers van de burgerlijke stand, die, zoals bekend, bij de arrondissementsrechtbanken worden bewaard, de laatste toevlucht. Op deze wijze gelukte het tenslotte, zij het met veel moeite, voor alle gemeenten, ook voor de vele gemeenten, die sedert 1850 zijn opgeheven, de gewenste data te verzamelen. De gegevens aangaande vestiging en vertrek zijn niet voor alle gemeenten geheel volledig, doch met behulp van de gegevens van de tienjaarlijkse volkstellingen, de jaarlijkse gegevens aangaande geboorte en sterfte en de meestal wel aanwezige gegevens over de totale bevolking, was het mogelijk de omvang van het vertrek-, resp. het vestigingsoverschot, met een redelijke mate van betrouwbaarheid te berekenen.

Uitgaande van dit basismateriaal, werden voor alle gemeenten vijfjaarlijkse gemiddelden berekend van de geboorte, de sterfte, het geboorte-overschot, de vestiging, het vertrek, het vertrekoverschot, resp. vestigingsoverschot, en de totale bevolkingsgroei, alles uitgedrukt per 1000 van de totale gemiddelde bevolking over de betreffende periode. De verkregen verhoudingscijfers werden enerzijds vastgelegd in grafieken, voor elke gemeente afzonderlijk, anderzijds in cartogrammen. Voor elke vijfjaarlijkse periode werden zes cartogrammen, n.l. van geboorte, sterfte, geboorte-overschot, vestigingsoverschot, vertrekoverschot en totale bevolkingsgroei vervaardigd.

In het volgende zal een eerste poging worden gewaagd om op grond van dit materiaal een beeld te ontwerpen van de ontwikkeling van de geboortefrequentie in Nederland in het

bijzonder in de 2de helft van de 19de eeuw en van de omstandigheden, die deze ontwikkeling hebben beïnvloed.

Kaart 1 geeft een overzicht van de regionale verscheidenheid in het geboortecijfer in de periode 1851—1855. Onmiddellijk valt op, dat de verhoudingen in deze periode volkomen afwijken van het thans haast al weer traditionele beeld van de regionale verschillen in dit opzicht in de jongste periode, zoals dit b.v. naar voren komt in kaart 4 betreffende de periode 1931—1935. Zeeland, Noord- en Zuid-Holland en de provincies Friesland en Groningen, die zich thans kenmerken door relatief lage geboortecijfers, blijken een eeuw geleden zich te onderscheiden door relatief hoge cijfers. De hoogste cijfers vindt men in het Westen van het land, waar geboortecijfers van 40 en meer, cijfers dus ongeveer twee maal zo hoog als het huidige landelijke gemiddelde, geen uitzondering vormen. Verreweg de laagste cijfers vertonen Noord-Brabant en Limburg, althans ten Westen van de Maas, terwijl verder in het algemeen de zandgronden, met name ook die in de Gelderse Achterhoek en Twenthe, lage cijfers laten zien. In grote lijnen gezien, is het beeld bijna het omgekeerde van dat in de laatste decennia. Een zich duidelijk onderscheiden van de steden van de landelijke omgeving door lage cijfers, zoals thans het geval is, is dan geen regel. Amsterdam en Den Haag liggen iets lager dan hun omgeving, doch Rotterdam toont relatief hoge cijfers. Ook elders varieert het beeld. Sommige steden kenmerken zich door betrekkelijk hoge, andere door lage cijfers. Opvallend hoog, in vergelijking met het omringende platteland, zijn b.v. de geboortecijfers in de Twentse industriesteden. Kaart 2 en 3 tonen overgangsstadia tussen de situatie in 1851—1855 en die in de jongste periode. In de periode 1881—1885 valt in verschillende landelijke gebieden op de alluviale gronden, met name in Hollands Noorderkwartier, doch ook in Zeeland en in Friesland, reeds een duidelijke daling van het geboortecijfer te constateren. Verschillende zandgebieden daarentegen, vooral in Noord-Brabant en Limburg, doch ook in Twenthe en in de Gelderse Achterhoek, laten een stijging zien. Opmerkelijk is, dat in deze periode de drie grote steden tot de categorie met de hoogste geboortecijfers behoren, terwijl in het algemeen de steden zich, meer dan in de periode 1851—1855, door relatief hoge cijfers onderscheiden. De sterke daling van de geboortecijfers in de steden is dus blijkbaar van zeer recente datum en

men dient zich er dus wel voor te hoeden om verstedelijking en industrialisatie al te gemakkelijk te vereenzelvigen met lage geboortecijfers.

In de periode 1911—1915 heeft de daling van het aantal geboorten in de alluviale agrarische gebieden zich nog verder voortgezet; alleen Zuid-Holland en het aangrenzende deel van Utrecht vormen dan nog een gebied met relatief hoge cijfers. Op de zandgronden zijn in vele gevallen de cijfers vergeleken met 1881—1885 nog gestegen, al doen zich hier en daar in het zandgebied ook reeds dalingen voor. De tendentie tot lage cijfers laat zich in de steden reeds duidelijk constateren.

Hoe laten zich nu de verhoudingen, die de periode 1851—1855 ons te zien geven en de ontwikkeling, die daarna is gevolgd, begrijpen?

Uitgaande van de veronderstelling, dat alle kinderen uit gehuwde vrouwen worden geboren — het steeds relatief geringe aantal buitenechtelijke geboorten dus bij de echtelijke geboorten tellende — kan men het geboortecijfer, dus het aantal geborenen per 1000 van de totale bevolking per jaar, ontleden in drie factoren, te weten:

- 1) het aandeel van de vrouwen van 15—45 jaar, dus de vrouwen in de vruchtbare periode³⁾ in de totale bevolking;
- 2) het aandeel van de gehuwde vrouwen van 15—45 jaar in de totale vrouwelijke bevolking van 15—45 jaar;
- 3) de huwelijks-

³⁾ Er bestaat geen vaste regel t.a.v. de leeftijd, waarop men aanneemt, dat de vruchtbare periode van de vrouw is geëindigd. Soms neemt men daarvoor de leeftijd van 45, soms die van 50 jaar. Het wil mij voorkomen, dat het zeer ongewenst is, in het bijzonder waar het betreft het berekenen van huwelijksvruchtbaarheidscijfers, het einde van de vruchtbare periode op 50 jaar te stellen. Weliswaar worden nog sporadisch kinderen geboren na het 45ste levensjaar van een vrouw, doch het aantal is te verwaarlozen klein. Betreft men nu bij de berekening van het huwelijksvruchtbaarheidscijfer het aantal geborenen op de gehuwde vrouwen tot 50 jaar, dan betekent dit, dat men dit aantal geborenen in belangrijke mate in relatie brengt tot vrouwen, die fysiek niet meer in staat zijn om kinderen ter wereld te brengen. Dit zou niet erg zijn, wanneer de gehuwde vrouwen van 45—50 jaar een constant percentage uitmaakten van alle gehuwde vrouwen. In werkelijkheid blijkt echter dit percentage grote schommelingen naar tijd en naar plaats te vertonen. Dit houdt in, dat het betrekken van de vrouwen van 45—50 jaar in de berekening van de huwelijksvruchtbaarheidscijfers de onderlinge vergelijkbaarheid van deze cijfers en daarmee hun waarde, aanzienlijk vermindert.

vruchtbaarheid, d.w.z. het aantal geboren en per 1000 gehuwde vrouwen van 15—45 jaar per jaar.

Het is noodzakelijk eerst langs demografisch-statistische weg zo goed mogelijk vast te stellen, in welke mate deze drie factoren voor de geconstateerde verschillen verantwoordelijk zijn, alvorens ons af te vragen, welke omstandigheden van maatschappelijke aard misschien uiteindelijk aan deze verschillen ten grondslag liggen. Jammer genoeg geven de oudere volkstellingen alleen voor de provincies en voor een aantal steden de leeftijdsopbouw voor de gehuwde vrouwen. Het is dus niet mogelijk het tweede en het derde van de zo juist genoemde verhoudingscijfers voor de gemeenten afzonderlijk te berekenen. Daar, zeker in de periode 1851—1855, verschillende provincies wat het geboortecijfer betreft een vrij homogeen karakter vertonen, kunnen de provinciale cijfers ons echter in belangrijke mate inlichten aangaande de betekenis welke aan de drie factoren bij de verklaring van de verschillen in de hoogte van de geboortecijfers in de verschillende delen van het land moet worden toegekend.

Tabel 1 geeft een overzicht van het percentage, dat de vrouwen van 15—45 jaar in de verschillende provincies uitmaakten van de totale bevolking. Zoals blijkt zijn de verschillen in de periode 1851—1855 in dit opzicht slechts gering. Bovendien vertonen ze nauwelijks enige correlatie met de verschillen in de geboortecijfers. Zo is het percentage voor Noord-Brabant, dat zozeer opvalt door zijn lage geboortecijfer, nauwelijks lager dan dat voor het Rijk als geheel, terwijl het ongeveer even hoog is als dat van Zeeland, dat zich onderscheidt door een opvallend hoog geboortecijfer. In deze factor valt dus een verklaring voor de geconstateerde verschillen maar in zeer beperkte mate te vinden. Alleen in Gelderland en Limburg heeft deze een merkbare invloed op de afwijking van het provinciaal geboortecijfer van het Rijksgemiddelde.

In tabel 2 zijn de percentages, die de gehuwde vrouwen van 15—45 jaar uitmaken van alle vrouwen van die leeftijdsgroep, weergegeven.

Onmiddellijk valt op, dat in het bijzonder Noord-Brabant zich onderscheidt door een bijzonder laag percentage gehuwden onder de vrouwen van 15—45 jaar. Uit tabel 6 waar de drie

TABEL 1

Aantal vrouwen van 15-45 jaar in percenten van de totale bevolking 1850-1950

	1851	1856	1861	1866	1871	1876	1881	1886	1891	1896	1901	1906	1911	1916	1921	1926	1931	1936	1941	1946
	'55	'60	'65	'70	'75	'80	'85	'90	'95	'00	'05	'10	'15	'20	'25	'30	'35	'40	'45	'50
Groningen	23.3	22.2	23.0	22.5	22.1	21.7	21.4	21.4	21.5	21.7	21.8	21.8	22.0	22.2	22.4	22.6	22.5	22.5	22.5	
Friesland	22.9	23.1	22.9	22.4	21.9	21.4	21.2	21.2	21.3	21.4	21.5	21.6	21.6	21.7	21.7	21.7	21.6	21.4	21.2	
Drenthe	22.8	22.5	22.1	21.5	21.0	20.6	20.4	20.2	19.9	19.5	19.7	20.1	20.5	20.8	20.9	20.8	20.9	21.2	21.5	
Overijssel	22.7	22.8	22.5	22.0	21.5	21.1	20.9	20.9	21.0	21.2	21.3	21.5	21.8	22.2	22.6	22.9	22.9	22.6	22.6	
Gelderland	22.1	22.4	22.1	21.6	21.2	20.8	20.6	20.6	20.8	21.2	21.3	21.4	21.5	21.7	22.0	22.2	22.3	22.2	22.2	
Utrecht	23.4	23.5	23.3	22.8	22.3	21.8	21.4	21.2	21.3	21.7	22.1	22.5	22.8	23.1	23.4	23.6	24.0	22.2	23.1	
N.-Holland	24.7	24.7	24.5	23.9	23.4	23.0	22.8	22.8	23.0	23.3	23.6	24.0	24.3	24.5	24.6	24.7	24.5	24.0	23.6	
Z.-Holland	24.0	24.1	23.9	23.4	22.9	22.4	22.1	22.0	22.2	22.6	22.9	23.1	23.4	23.7	24.0	24.3	24.3	24.0	23.6	
Zeeland	23.2	23.6	23.4	22.5	21.7	21.2	20.9	21.0	21.2	21.5	21.8	22.0	22.2	22.4	22.4	22.4	22.3	22.0	21.8	
N.-Brabant	22.9	23.1	22.8	22.3	21.6	21.1	20.8	20.8	21.0	21.4	21.5	21.4	21.4	21.5	21.6	21.6	21.2	22.0	22.2	
Limburg	21.6	21.6	21.4	21.0	20.7	20.5	20.3	20.3	20.5	20.9	21.0	21.0	21.1	21.4	21.7	22.0	22.1	22.3	22.4	
Het Rijk	23.4	23.4	23.1	22.6	22.1	21.6	21.4	21.4	21.6	21.9	22.2	22.4	22.6	22.8	23.0	23.2	23.2	23.1	22.9	22.4

TABEL 2

Aantal gehuwde vrouwen van 15-45 jaar in percenten van het totaal aantal vrouwen van 15-45 jaar 1850-1950

	1851	1856	1861	1866	1871	1876	1881	1886	1891	1896	1901	1906	1911	1916	1921	1926	1931	1936	1941	1946
	'55	'60	'65	'70	'75	'80	'85	'90	'95	'00	'05	'10	'15	'20	'25	'30	'35	'40	'45	'50
Groningen	41.4	42.1	43.1	44.3	45.8	47.3	47.0	45.7	45.4	45.9	47.1	48.2	47.2	48.1	50.7	51.5	53.2	54.7	56.4	
Friesland	43.8	44.4	45.4	46.7	48.3	49.8	49.3	47.6	47.3	48.0	49.1	50.3	51.0	51.2	51.6	52.3	53.2	54.4	55.5	
Drenthe	42.2	44.1	46.0	47.7	48.9	49.5	49.6	49.4	50.0	51.2	52.2	53.0	53.6	54.0	54.5	55.1	55.9	56.8	57.5	
Overijssel	41.6	42.3	43.5	44.9	46.1	46.9	47.2	47.1	47.3	47.7	48.3	48.8	48.6	48.0	48.3	49.2	50.3	51.8	52.7	
Gelderland	38.9	40.0	41.2	42.5	43.5	44.2	44.0	43.3	43.0	43.2	43.8	44.7	45.2	45.5	46.2	47.1	48.5	50.2	51.8	
Utrecht	37.6	38.8	40.3	41.9	43.2	44.1	44.3	44.0	43.9	43.8	43.8	43.9	44.5	45.2	46.1	47.0	48.6	52.4	51.5	
N.-Holland	41.5	42.3	43.3	44.5	46.0	47.4	47.4	46.6	46.1	45.9	46.2	46.8	47.7	48.7	49.7	50.6	51.7	53.1	54.4	
Z.-Holland	41.4	42.9	44.2	45.4	46.8	47.9	47.6	46.5	45.5	44.9	45.4	46.4	47.0	47.5	48.1	49.0	50.4	52.2	53.9	
Zeeland	42.5	43.4	44.3	45.8	47.0	47.2	46.7	45.5	45.3	46.0	46.8	47.5	48.1	48.5	49.2	50.4	51.9	53.8	55.7	
N.-Brabant	33.4	33.5	34.7	36.9	38.9	40.3	40.1	38.8	38.4	38.8	39.9	41.4	42.3	42.8	43.7	44.8	47.0	46.9	47.8	
Limburg	38.5	38.5	39.1	40.1	40.7	40.9	40.1	38.9	38.4	38.6	40.0	42.0	43.9	45.6	47.0	48.3	49.1	49.4	49.7	
Het Rijk	39.8	40.8	42.1	43.5	44.9	46.0	45.8	44.9	44.5	44.7	45.3	46.2	46.9	47.4	48.1	49.0	50.0	51.1	52.1	53.8

genoemde factoren, evenals hun product ⁴⁾, het geboortecijfer, voor het Rijk op 100 zijn gesteld en dienovereenkomstig voor de provincie verhoudingscijfers zijn berekend, blijkt, dat de afwijking, die het geboortecijfer in Noord-Brabant vertoont t.o.v. het Rijksgemiddelde, zich voor het overgrote deel uit dit opvallend lage percentage gehuwden onder de 15—45 jarige vrouwen laat „verklaren”. Ook de beide andere provincies, die in een belangrijk deel van hun gebied opvallend lage geboortecijfers laten zien, Limburg en Gelderland, hebben een laag percentage gehuwde vrouwen onder de 15—45 jarigen. Aan de andere kant vertonen de provincies met relatief hoge of zeer hoge geboortecijfers vrijwel algemeen ook hoge percentages voor het aantal gehuwde vrouwen. Een uitzondering vormt in dit opzicht slechts Utrecht. Hierop komen we nog terug. Het is dus wel duidelijk, dat het verschil in het percentage gehuwden onder de vrouwen van 15—45 jaar in zeer belangrijke mate er toe bijdraagt om de verschillen, welke zich in de geboortefrequentie in de periode 1851—1855 voordoen, te verklaren.

⁴⁾ Wanneer men de in de verschillende tabellen voorkomende gegevens betreffende het aantal vrouwen van 15—45 jaar in percenten van de totale bevolking, het aantal gehuwde vrouwen in percenten van het totaal aantal vrouwen van 15—45 jaar en de huwelijksvruchtbaarheid met elkaar vermenigvuldigt en het product deelt door 10.000 zal men constateren, dat het cijfer, dat men dan verkrijgt, niet altijd precies overeenkomt met de elders genoemde geboortecijfers. De oorzaak hiervan is, dat de berekening van de drie eerstgenoemde gegevens is gebaseerd en alleen kan worden gebaseerd op gegevens betreffende de omvang van de bevolking, opgebouwd uit leeftijdsgroepen, volgens de tienjaarlijkse volkstellingen, terwijl de geboortecijfers en sterftcijfers zijn berekend op basis van de jaarlijkse omvang van de — totale — bevolking, volgens de bevolkingsregisters. Zien we af van de onvolkomenheden in de bevolkingsboekhouding — die er zeker zijn — dan kunnen de genoemde verschillen ontstaan, doordat tussen twee volkstellingen zodanige schommelingen in de bevolking van gemeenten en provincies optreden, dat het gemiddelde van de bevolking in deze tienjaarlijkse periode, berekend op de grondslag van de jaarlijkse gegevens van de bevolkingsregisters in meer of minder belangrijke mate afwijkt van het gemiddelde, dat men krijgt door de gegevens betreffende de totale bevolking volgens de twee volkstellingen op te tellen en te delen door twee. Opgemerkt moge nog worden, dat de gegevens per vijfjaarlijkse periode voor de drie eerstgenoemde gegevens zijn verkregen door aan te nemen, dat tussen twee volkstellingsdata de bevolking regelmatig toe- of afneemt.

Tabel 3 geeft nog een overzicht van het aantal gehuwden in procenten van het totaal aantal vrouwen in de verschillende vijfjaarlijkse leeftijdsgroepen tussen 15 en 45 jaar, volgens de volkstelling van 1849.

Opvallend is, dat in de provincies, waar de lage geboortecijfers in de eerste plaats voorkomen (Noord-Brabant, Gelderland, Limburg), vooral de jonge leeftijdsgroepen een zo bijzonder laag percentage gehuwden laten zien, hoewel dit in Brabant feitelijk voor alle leeftijdsgroepen geldt. Utrecht, dat zoals gezegd, over het geheel een betrekkelijk laag percentage gehuwden heeft, heeft, in de jongste leeftijdsgroepen, een aanzienlijk hogere huwelijksfrequentie dan Noord-Brabant en ook nogal iets hoger dan Gelderland en Limburg, hoewel het totale percentage hier beneden ligt. Opmerkelijk is, dat de westelijke provincies, Noord- en Zuid-Holland en Utrecht, in het algemeen een laag percentage gehuwden in de hogere leeftijdsgroepen vertonen, waardoor hun totale percentage wordt gedrukt. Vooruitlopend op de nog nader te bespreken regionale verschillen in de omvang van de sterfte, kan worden opgemerkt, dat de schrikbarende hoge sterftecijfers in het Westen van het land hierbij waarschijnlijk een rol spelen. Bij toenemende leeftijd nam daardoor het percentage weduwen relatief snel toe. Bovendien werkte het vroege huwen op zichzelf een hoger percentage weduwen in de hogere leeftijdsgroepen in de hand ⁵⁾. Dat in Zeeland, ondanks het hoge sterftecijfer het percentage gehuwde vrouwen op hogere leeftijd in 1849 vrij hoog was, vond zijn oorsprong in een relatief hoge huwelijksfrequentie niet alleen op lagere, doch ook op hogere leeftijd.

Tenslotte de huwelijksvruchtbaarheidscijfers. Tabel 4 geeft een overzicht van de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid per provincie van 1850 tot 1950. Het blijkt, dat de cijfers over de periode 1851—1855 weliswaar verschillen tussen de provincies laten zien, doch dat deze verschillen naar verhouding aanzienlijk geringer zijn dan die in de jongste tijd. Bovendien lopen ze slechts zeer ten dele parallel met de verschillen in de geboortefrequentie. De huwelijksvruchtbaarheid

⁵⁾ In 1849 was het percentage weduwen van het totaal aantal vrouwen in Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland respectievelijk 3,4, 3,6 en 3,0 tegen 2,8 in het Rijk als geheel. Het laagste was het in de provincies, waar late huwelijken relatief het meest frequent waren, n.l. resp. in Gelderland, Noord-Brabant en Limburg 2,1, 2,1 en 1,8.

TABEL 3

Aantal gehuwde vrouwen van 15-45 jaar in procenten van het totaal aantal vrouwen per leeftijdsgroep van 5 jaar
Volkstelling 1849

	Gr.	Fr.	Dr.	Ov.	Gld.	Utr.	N.H.	Z.H.	Z.	N.B.	L.	Rijk
15-19	0.6	0.6	0.5	0.6	0.5	0.5	0.9	0.8	0.7	0.3	0.3	0.6
20-24	13.5	16.6	13.2	13.3	10.1	12.2	14.7	16.1	15.1	7.4	10.8	13.1
25-29	45.1	50.4	46.1	45.4	37.4	37.0	44.4	46.2	45.3	28.9	36.9	42.1
30-34	66.7	72.4	70.3	67.2	63.2	60.0	65.1	66.0	69.3	52.7	60.8	64.1
35-39	75.3	77.3	78.3	75.8	75.3	70.9	73.2	71.8	75.3	65.8	72.3	66.2
40-44	75.6	76.8	79.5	78.2	78.1	71.4	71.7	71.6	75.7	70.3	75.5	73.9

TABEL 4

Aantal geboorten per 1000 gehuwde vrouwen van 15-45 jaar (huwelijksvruchtbaarheid) 1850-1950

	1851	1856	1861	1866	1871	1876	1881	1886	1891	1896	1901	1906	1911	1916	1921	1926	1931	1936	1941	1946
	'55	'60	'65	'70	'75	'80	'85	'90	'95	'00	'05	'10	'15	'20	'25	'30	'35	'40	'45	'50
Groningen	335.7	327.0	341.7	341.5	339.0	348.3	323.0	320.9	317.1	308.5	296.7	276.3	256.3	237.7	222.7	188.6	165.3	154.5	165.9	
Friesland	320.1	304.5	326.3	329.6	325.6	323.2	292.0	294.6	286.8	272.3	265.9	239.7	222.2	219.7	217.6	199.4	181.1	176.7	196.9	
Drenthe	318.5	330.7	327.1	321.6	321.1	331.4	315.0	325.2	332.0	326.2	326.0	309.4	289.5	290.7	283.1	237.0	208.6	185.8	194.8	
Overijssel	336.1	329.9	333.8	335.9	330.4	335.5	324.3	330.9	328.6	324.5	314.2	287.5	261.1	246.6	240.6	216.9	192.0	177.9	192.5	
Gelderland	354.0	352.8	359.4	355.2	347.1	357.8	353.0	355.2	349.8	346.4	332.7	310.8	283.9	265.9	259.0	230.3	205.6	186.8	199.8	
Utrecht	390.0	378.0	389.9	377.5	374.3	384.4	382.1	383.3	369.7	352.4	333.1	296.0	265.7	244.8	237.2	202.4	180.9	172.4	185.9	
N.-Holland	359.4	329.1	353.1	337.3	337.2	345.8	346.0	332.4	311.5	285.3	265.2	233.1	209.0	195.7	178.8	158.4	142.4	141.2	150.9	
Z.-Holland	397.4	379.0	392.1	383.3	384.6	384.0	380.2	369.2	353.6	336.9	317.2	286.6	256.5	226.7	209.4	180.4	158.8	151.2	152.3	
Zeeland	392.1	379.3	401.8	392.4	403.4	386.3	356.9	361.5	355.0	335.5	309.7	274.3	243.7	227.8	207.4	176.4	156.6	151.4	162.2	
N.-Brabant	351.9	361.5	378.2	386.6	389.2	395.8	392.7	398.1	396.2	399.8	404.4	377.1	352.2	332.7	331.6	297.8	269.1	243.4	255.0	
Limburg	361.3	367.5	369.7	376.2	379.3	390.7	384.3	386.9	395.0	400.5	398.9	378.1	350.2	319.0	310.2	273.9	243.3	218.1	230.0	
Het Rijk	356.4	346.6	359.5	356.0	355.3	359.1	354.4	351.4	341.3	328.3	315.1	287.5	261.5	242.9	231.9	204.2	183.1	173.5	184.9	215.1

in Noord-Brabant ligt ongeveer op hetzelfde peil als die in het land als geheel, die in Limburg en Gelderland ligt zelfs iets hoger. In al deze drie provincies liggen de cijfers hoger dan in de vier noordelijke provincies, hoewel deze hogere geboortecijfers vertonen. Alleen Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland geven belangrijk hogere cijfers dan Brabant, terwijl ook Noord-Holland iets hoger ligt. De verschillen, die er zijn, vragen echter om een verklaring.

De moderne Westerse mens is geneigd, wanneer er sprake is van verschillen in huwelijksvruchtbaarheid hierbij in de eerste plaats te denken aan verschillen in de mate, waarin de kunstmatige beperking van het kinderaantal in het huwelijk bij de betreffende bevolkingsgroepen ingang heeft gevonden en te vergeten, dat deze verschillen eveneens hun oorsprong kunnen vinden in verschillen in vruchtbaarheid van biologische oorsprong. Deze laatste kunnen weer op verschillende wijze ontstaan. In de eerste plaats kan men denken aan erfelijke verschillen. Er zijn echter geen aanwijzingen, dat er omstreeks 1850 in Nederland erfelijke verschillen in vruchtbaarheid tussen de verschillende provincies zouden hebben bestaan. Verder kunnen verschillen in de levensomstandigheden van verschillende bevolkingsgroepen, zoals voeding, aard en omvang van de verrichte arbeid, in het bijzonder van de vrouwenarbeid, zeden, gewoonten etc. van invloed zijn. Enige positieve aanwijzing, dat in de onderzochte periode hiervan een werking in een bepaalde richting is uitgegaan, is er echter ook niet. Twee verschijnselen echter zijn in dit verband vermoedelijk echter wel van betekenis, n.l. de afnemende biologische vruchtbaarheid van de vrouw bij toenemende leeftijd, ook reeds voor het definitieve einde van de vruchtbare periode en verder het verschijnsel van een verminderde vruchtbaarheid gedurende de periode van het zogen ⁶⁾. Uit tabel 3 valt reeds op te maken,

⁶⁾ De Vooy's neemt op gezag van Prof. Plate aan, dat gedurende de lactatie de kans op een nieuwe zwangerschap geringer is dan normaal (De sterfte in Nederland in het midden der 19de eeuw, een demografische studie, Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen., Tweede reeks, deel LXVIII, 1951, blz. 233—271). Siegfried Koller, The Spacing of Children, Paper No. 149, World Population Conference, Rome, 1954, blz. 7, meent echter, dat dit niet kan worden bewezen. Koller wijst er echter aan de andere kant op, dat een versneld optreden van een nieuwe zwangerschap, als het kind dood geboren wordt of als zuigeling sterft, niet valt te ontkennen, ook bij groepen, waar van een bewust regelen van de geboorte weinig of geen

dat t.a.v. de leeftijdsopbouw van de gehuwde vrouwen van 15 tot 45 jaar tussen de verschillende provincies belangrijke verschillen moeten bestaan. Tabel 5, die een beeld geeft van het percentage, dat de gehuwde vrouwen in verschillende leeftijdsgroepen uitmaken van alle gehuwde vrouwen van 15 tot 45 jaar toont dit nog duidelijker. Duidelijk blijkt ook hier, dat vooral Noord-Brabant, maar in mindere mate ook Gelderland en Limburg, zich kenmerken door een gering percentage jong gehuwde vrouwen. Hoewel, voor zo ver dit kon worden nagegaan, nooit een exact medisch-biologisch onderzoek is gedaan naar de mate, waarin de natuurlijke vruchtbaarheid bij toenemende leeftijd terugloopt ⁷⁾, lijkt het wel waarschijnlijk, dat het verschil in huwelijksvruchtbaarheid tussen de westelijke provincies en Noord-Brabant voor een belangrijk gedeelte uit de verschillen in leeftijdsopbouw van de gehuwde vrouwen kan worden verklaard, terwijl ook de lagere vruchtbaarheidscijfers van Gelderland en Limburg hierin ten dele hun oorsprong zullen vinden. Het lijkt in ieder geval wel zeer onwaar-

sprake is, zoals b.v. bij 5236 mijnwerkers in Saksen, die Geissler in 1885 bestudeerde. In ieder geval lijkt het dus wel zeer waarschijnlijk, dat de hoge zuigelingensterfte in het Westen van het land in het midden van de vorige eeuw er toe heeft meegewerkt om daar een hoog geboortecijfer te doen ontstaan.

⁷⁾ Uit gegevens, die M. D. Mac Carthy verstrekt over de vruchtbaarheid van de Ierse agrarische bevolking in de vorige eeuw (Irish Fertility Statistics, 1841—1946, Paper no. 276, World Population Conference, Rome 1954) valt af te leiden, dat bij een bevolkingsgroep, waarvan men algemeen aanneemt, dat er van een beperking van de voortplanting in het huwelijk geen sprake was, de vruchtbaarheid vooral na het 35ste levensjaar zeer snel afneemt.

Tijdens het schrijven van deze bijdrage viel mijn oog op een verslag van de jaarvergadering van de „Population Association of America” (Population Index, 1954, blz. 161), waarin melding werd gemaakt van een lezing van Jean Bourgeois-Pichat, tot voor kort werkzaam bij het „Institut National d'Etudes Démographiques” te Parijs, thans bij de „Population Division” van de Verenigde Naties, getiteld: „The Fertility of Pre-Malthusian Populations”. In antwoord op een verzoek om inlichtingen dienaangaande deelde Bourgeois-Pichat mij mee, dat deze bijdrage niet is gepubliceerd, doch hij was zo vriendelijk mij een copie van zijn lezing te zenden. Dit geschrift, dat ik te laat in handen kreeg om het nog in de tekst van mijn lezing te verwerken, geeft bijzonder interessant materiaal over de geboortefrequentie bij bevolkingsgroepen, waar bewuste beperking van het kindertal geen ingang had of heeft gevonden. De gegevens van Bourgeois-Pichat bevestigen, dat reeds voor het 45ste levensjaar de gemiddelde natuurlijke vruchtbaarheid van de vrouw aanzienlijk daalt.

schijnlijk, dat in deze tijd in het goed Katholieke, landelijke Brabant een bewuste beperking van het kinderaantal in het huwelijk een rol van enige betekenis zou spelen. Dit wordt bevestigd door het feit, dat in de latere jaren van de 19de eeuw, als in Noord-Brabant het aantal huwendes en daarmee het

TABEL 5

Aandeel van de gehuwde vrouwen in de verschillende leeftijdsgroepen in het totaal aantal gehuwde vrouwen van 15-45 jaar in de verschillende provincies en in het Rijk.
Volkstelling 1849.

	Tot.	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44
Groningen	100	0.3	6.2	20.2	27.0	26.0	20.3
Friesland	100	0.3	7.2	21.7	27.1	24.7	19.0
Drenthe	100	0.3	6.7	20.0	25.2	25.7	22.1
Overijssel	100	0.3	6.7	19.9	24.9	25.6	22.6
Gelderland	100	0.3	5.4	17.8	24.8	26.8	24.9
Utrecht	100	0.3	7.0	18.5	24.1	26.1	24.0
N.-Holland	100	0.4	7.1	20.8	25.6	25.2	20.8
Z.-Holland	100	0.4	7.9	21.4	25.1	24.1	21.1
Zeeland	100	0.4	6.9	20.0	26.3	26.3	20.1
N.-Brabant	100	0.2	4.3	15.5	25.3	27.8	26.9
Limburg	100	0.1	5.2	17.1	24.6	27.0	26.0
Het Rijk	100	0.3	6.6	19.6	25.4	25.7	22.4

percentage jonge gehuwden stijgt, het huwelijksvruchtbaarheidscijfer niet onaanzienlijk oploopt, om eerst na 1900, en dan nog zeer vertraagd, deel te nemen in de algemeene daling in de moderne tijd.

Het Westen van het land — in het bijzonder de provincies Zuid-Holland, Zeeland en Utrecht — onderscheidt zich niet alleen door hogere geboortecijfers dan Noord-Brabant en Limburg, doch het staat ook aanzienlijk boven de Noordelijke provincies. De Vooys ⁸⁾ heeft er op gewezen, dat in het midden van de vorige eeuw deze drie westelijke provincies zich van de rest van het land onderscheidten door een abnormaal hoge zuigelingensterfte, die voor een belangrijk deel de zeer hoge sterfte in deze gebieden in het algemeen verklaart. In tal van gemeenten in deze drie provincies overleden meer dan 300 van de 1000 geboren binnens een jaar na de geboorte, terwijl in

⁸⁾ Zie het onder 6 genoemde artikel.

grote delen van de rest van het land dit cijfer beneden 100 bleef. In de westelijke provincies overleed dus een groot aantal kinderen kort na de geboorte, zodat de periode van verminderde vruchtbaarheid van de vrouw na de geboorte in vele gevallen slechts van korte duur was en spoedig een nieuwe zwangerschap kon volgen. Dit kan vermoedelijk in zekere mate verklaren, waarom, ondanks de vrij hoge cijfers voor het percentage jonge gehuwden, die de noordelijke provincies, in het bijzonder Friesland, vertonen, toch het huwelijksvruchtbaarheidscijfer lager blijft dan in het Westen. Vooral Friesland, doch ook de andere noordelijke provincies, vertonen relatief lage cijfers voor de zuigelingensterfte, terwijl ook Hollands Noorderkwartier een gunstiger beeld geeft, dan de rest van de westelijke provincies. Noord-Brabant heeft een lagere zuigelingensterfte dan de drie genoemde westelijke provincies, doch een hoger cijfer dan de noordelijke provincies. Dit kan althans een gedeeltelijke verklaring geven van de lagere huwelijksvruchtbaarheidscijfers, die de noordelijke provincies, ondanks de hogere percentages jonge gehuwden, in vergelijking met Brabant vertonen. Zolang we echter niet meer weten omtrent de quantitatieve betekenis van de leeftijd van de vrouw en van het zogen op de biologische vruchtbaarheid, is het niet met zekerheid uit te maken of ook nog niet andere oorzaken hun invloed op dit huwelijksvruchtbaarheidscijfer doen gelden. Onwaarschijnlijk lijkt het niet. Vooral de verklaring van de relatief lage huwelijksvruchtbaarheidscijfers van de noordelijke provincies en ook die van Noord-Holland bevredigt niet volkomen. De mogelijkheid van een zekere bewuste beperking van het kindertal in het huwelijk, van een geboortebeperking dus in de moderne zin, mag hier zeker niet uitgesloten worden geacht. Wij komen hierop nog terug.

Vatten we de resultaten van onze statistische analyse samen, dan komen we tot het volgende. Van de drie factoren, die de hoogte van het geboortecijfer bepalen, blijkt voor de verklaring van de verschillen in de hoogte van het geboortecijfer in de periode 1851—1855 het aandeel van gehuwde vrouwen in het totaal aantal vrouwen tussen 15 en 45 jaar de belangrijkste te zijn.

Niet alleen vertoont dit cijfer de meeste variatie, maar de verschillen tonen een sterke correlatie met de verschillen in de hoogte van het geboortecijfer. Het aandeel van de vrouwen van

15 tot 45 jaar in de totale bevolking blijkt weinig variatie te vertonen. Het huwelijksvruchtbaarheidscijfer laat weliswaar belangrijke verschillen zien, maar deze lopen slechts gedeeltelijk parallel met de verschillen in de geboortecijfers. Waar dit wel het geval is — Noord-Brabant, Limburg, enz. enerzijds, het Westen des lands anderzijds — is dit verschil in huwelijksvruchtbaarheid waarschijnlijk voor een groot gedeelte toe te schrijven aan belangrijke verschillen in de leeftijdsopbouw van de groep van de gehuwde vrouwen tussen 15 en 45 jaar, als

TABEL 6

Aandeel van de vrouwen van 15-45 jaar in de totale bevolking, aandeel van de gehuwde vrouwen in het totaal aantal vrouwen van 15-45 jaar, huwelijksvruchtbaarheid en geboortecijfer in de verschillende provincies vergeleken met het Rijk in de periode 1851-1855.

	Gr.	Fr.	Dr.	Ov.	Gld.	Utr.
Aandeel vrouwen van 15-45 jaar in totale bevolking. . . .	99.9	97.9	97.4	97.0	94.4	100.0
Aandeel gehuwde vrouwen in totaal aantal vrouwen van 15-45 jaar	104.0	108.0	106.0	104.5	97.7	94.5
Huwelijksvruchtbaarheid . . .	94.2	91.6	89.4	94.3	100.2	109.4
Geboortecijfer	95.8	95.8	96.1	94.4	90.8	102.7

	N.H.	Z.H.	Z	N.B.	L.	Rijk
Aandeel vrouwen van 15-45 in totale bevolking	105.6	102.6	99.1	97.9	92.3	100.0
Aandeel gehuwde vrouwen in totaal aantal vrouwen van 15-45 jaar	104.3	104.0	106.8	83.9	96.7	100.0
Huwelijksvruchtbaarheid . . .	100.8	111.5	110.0	98.7	101.4	100.0
Geboortecijfer	106.8	122.0	115.4	80.4	91.7	100.0

gevolg van het late huwen in de gebieden met lage geboortecijfers. Dit late huwen en het in relatief veel gevallen zelfs in het geheel niet trouwen — zie vooral Noord-Brabant —, waaraan natuurlijk ook het geringe aandeel van de gehuwde vrouwen in het totale aantal vrouwen van 15-45 jaar moet worden toegeschreven, blijkt dus verreweg de belangrijkste oorzaak te zijn van de grote verschillen in de hoogte van het

geboortecijfer, die zich in de periode 1851—1855 voordoen⁹⁾. Er kan hier worden gesproken van een duidelijke tegenstelling tot de situatie in het huidige tijdvak, waarin de verschillen in huwelijksvruchtbaarheid, als gevolg van de verschillende mate, waarin de bewuste beperking van het kindertal in het huwelijk wordt toegepast, zeker de belangrijkste oorzaak vormen van de verschillen in de hoogte van het geboortecijfer, ook al zijn op zichzelf de verschillen tussen de verschillende provincies wat betreft het percentage gehuwden nauwelijks geringer dan een eeuw geleden. Als omstreeks 1850 bewuste beperking van het kindertal in het huwelijk voorkwam, was zij vermoedelijk nog van beperkte betekenis en kwam zij naar alle waarschijnlijkheid juist niet voor in de gebieden met de laagste geboortecijfers, maar in de gebieden met matig hoge geboortecijfers in het Noorden van het land en verder misschien in Noord-Holland boven het IJ.

Hieraan kan worden toegevoegd, dat in de tweede helft van de 19de eeuw het aandeel van de gehuwde vrouwen in het totaal van het aantal vrouwen tussen 15 en 45 jaar niet alleen in de ruimte, doch ook in de tijd, de belangrijkste oorzaak is van de variatie in het geboortecijfer. Zoals uit grafiek 1 (blz. 39) blijkt, vertoont de huwelijksvruchtbaarheid in de eerste tientallen jaren na 1850 nauwelijks enige verandering. Eerst aan het eind van de eeuw zet een geleidelijke daling in en pas omstreeks de eeuwwisseling gaat deze daling van de ontwikkeling van het geboortecijfer in hoofdzaak beheersen. Het is de aanzienlijke stijging van het aantal gehuwde vrouwen gedurende de periode 1850—1880, die de belangrijke stijging van het geboortecijfer in die periode veroorzaakt. De daling van het geboortecijfer, die daarna optreedt, is in eerste instantie voornamelijk een gevolg van de daling van het percentage gehuwde vrouwen, die

⁹⁾ In zijn artikel over de sterfte in Nederland in de 19de eeuw wijdt De Vooys ook enige aandacht aan de regionale verschillen in de geboorten en bespreekt daarbij de door mij reeds vroeger naar voren gebrachte opvatting, dat de verschillen in geboortefrequentie in zeer belangrijke mate worden bepaald door verschillen in huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie. Hij meent, dat men aan deze factor geen te grote betekenis moet toekennen. Het is jammer, dat De Vooys er niet toe is overgegaan om huwelijksvruchtbaarheidscijfers voor de verschillende provincies te berekenen. Hij had dan de betekenis van de verschillende factoren tegen elkaar af kunnen wegen en zou vermoedelijk tot een ander oordeel zijn gekomen.

zelf weer haar oorsprong vindt in het optreden van de grote landbouwcrisis. De stijging van het geboortecijfer in de periode 1850—1880 wordt enigszins geremd door de daling van het percentage, dat de vrouwen van 15—45 jaar uitmaken van de totale bevolking. Deze daling was overigens mede het gevolg van de stijging van het geboortecijfer, waardoor in verhouding tot het aantal ouderen de jongere leeftijdsgroepen in omvang toenamen, een verschijnsel, dat naderhand werd versterkt door de daling van de sterfte, in het bijzonder de daling van de zuigelingensterfte.

Zo blijkt de vraag naar de oorzaak van de regionale verschillen in de geboortefrequentie in Nederland in het midden van de 19de eeuw dus in de eerste plaats een vraag te zijn naar de oorzaak van de regionale verschillen in huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie.

Tot één der meest gangbare hypothesen in de demografie behoort die aangaande het bestaan van een zeker verband tussen de ontwikkeling van het geboorte- en het sterftcijfer. In vrijwel alle Westerse landen valt in de laatste 150 jaar een zeker parallellisme te constateren in de ontwikkeling van geboorte- en sterftcijfers. Met de daling van het sterftcijfer gaat een min of meer overeenkomstige daling van het geboortecijfer gepaard. Aangezien een toenemend verschil tussen geboorte- en sterftcijfer, dus een toenemende groei van de bevolking, in het algemeen leidt tot een steeds toenemende druk op de bestaansmogelijkheden, ligt de veronderstelling voor de hand, dat bij een dalend sterftcijfer de betreffende bevolking, zij het dan meestal met enige vertraging, hierop zal reageren met een beperking van het aantal geboorten, om op deze wijze de dreigende verbreking van het evenwicht tussen de ontwikkeling van de bestaansbronnen en de ontwikkeling van de bevolking af te wenden. Het valt nauwelijks te betwijfelen, dat, althans in grote lijnen gezien, het hier veronderstelde proces zich in de Westerse wereld inderdaad heeft afgespeeld, al staat evenzeer vast, dat hier van een vaste regel niet kan worden gesproken, doch slechts van een algemene tendentie, waarop tal van uitzonderingen voorkomen ¹⁰⁾.

¹⁰⁾ Nederland zelf levert van deze uitzonderingen verschillende voorbeelden. In verschillende agrarische gebieden op de zandgronden, in het bijzonder ook in Noord-Brabant, gaat de hierna nog te bespreken stijging

Moet het nu waarschijnlijk worden geacht, dat de verschillen in geboortefrequentie, die zich een eeuw geleden in ons land voordeden, geheel of grotendeels tot verschillen in sterfte-frequentie kunnen worden herleid? Kaart 5 geeft een beeld van de regionale verschillen in de sterfte in de periode 1851—1855. Deze kaart toont enige gelijkenis met de kaart van de geboortecijfers voor dezelfde periode in zoverre, dat het Westen van het land, in het bijzonder Holland bezuiden het IJ, West-Utrecht en Zeeland, niet alleen zeer hoge geboortecijfers vertoont, maar ook zeer hoge sterftcijfers. Hiermee houdt dan echter ook de overeenkomst op. Noord-Brabant blijkt zich geenszins te kenmerken door bijzonder lage sterftcijfers. In de noordelijke provincies waar de huwelijksfrequentie en het geboortecijfer aanzienlijk hoger liggen dan in Brabant, blijken de sterftcijfers eerder lager dan hoger te liggen. Verschil in huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd bestaat er ondanks verschil in de omvang van de sterfte tussen de noordelijke en de westelijke provincies, zoals reeds werd aangetoond, nauwelijks. De factor, die in de periode 1851—1855 de verschillen in het geboortecijfer in de eerste plaats bepaalt, blijkt dus met de hoogte van de sterfte geen enkel verband te vertonen. Niet onmogelijk is echter, dat het verschil in de hoogte van het huwelijksvruchtbaarheidscijfer tussen de westelijke en de noordelijke provincies met de verschillen in het sterftcijfer in verband staat; we komen hierop nog terug. Verder is het zoals gezegd, waarschijnlijk, dat de hoge zuigelingensterfte in het Westen van het land, invloed heeft op de huwelijksvruchtbaarheid.

Dat er van een nauw verband tussen geboorte en sterfte niet kan worden gesproken, blijkt ook uit kaart 6, die een beeld geeft van het verschil tussen geboorte en sterfte, dus van het geboorte-overschot. Zou de zojuist genoemde aanpassing van de geboorte aan de sterfte in belangrijke mate aanwezig zijn, dan zou de kaart van het geboorte-overschot een vrij vlak beeld moeten vertonen. Het blijkt, dat dit niet het geval is. De gebieden met de hoge geboortecijfers blijken ook de gebieden met de hoge geboorte-overschotten te zijn. Zelfs de westelijke provincies laten, ondanks de hoge sterftcijfers, een hoger geboorteoverschot zien dan Noord-Brabant.

van het geboortecijfer aan het eind van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw in het algemeen gepaard met een daling van het sterftcijfer.

Een algemeen en direct verband tussen de hoogte van het sterftecijfer en het geboortecijfer in de verschillende delen van Nederland bestaat er een eeuw geleden dus zeker niet en langs deze weg kan het gestelde probleem hoogstens voor een klein deel tot een oplossing worden gebracht.

Wil men tot een juist begrip van de achtergronden van de verschillen in geboortefrequentie komen, dan zal men zich dienen te realiseren, dat een eeuw geleden, evenals nu, in Nederland belangrijke regionale verschillen van culturele, economische en sociale aard bestonden en dat in verband daarmee huwelijk en voortplanting in de verschillende delen van het land een verschillend beeld vertoonden.

Reeds enkele malen heb ik er elders ¹¹⁾ op gewezen, dat in de 19de eeuw bij de boerenbevolking op onze zandgronden een stelsel van huwelijk en voortplanting bestond — zelfs nu is het nog geenszins verdwenen —, waardoor deze bevolkingsgroep op een merkwaardige wijze, zonder beperking van het kindertal in het huwelijk, de omvang van het nageslacht wist aan te passen aan de aanwezige bestaansmogelijkheden. De grondslag van dit stelsel vormde de regel, dat men slechts trouwde, wanneer men zich verzekerd wist van een vaste bestaansmogelijkheid overeenkomstig eigen beroep en stand. Had men deze zekerheid niet, dan trouwde men niet en bleef men als onge-trouwd lid binnen het familieverband leven. Had b.v. een boer meer dan één zoon — wat vanzelfsprekend meer regel dan uitzondering was — en was voor deze zoons in de toekomst slechts de ouderlijke boerderij ter beschikking, dan trouwde slechts één van de zoons en bovendien vaak niet vóór de vader zelf niet meer in staat was om het bedrijf te voeren. De rest van de broers — en van de zusters — bleef ongetrouwd bij de ouders en naderhand bij de broer inwonen en vond, evenals deze, zijn bestaan in het ouderlijk bedrijf. Doordat echter slechts één van de broers en dan veelal nog pas op latere leeftijd, aan de voortplanting deelnam, bleef ondanks het ontbreken van een beperking van het kindertal in het huwelijk, het geboortecijfer laag en vond geen verstoring van het evenwicht tussen bevolking en bestaansbronnen plaats. Ontstond, b.v. door ontginning van nieuwe gronden, een uitbreiding van de bestaans-

¹¹⁾ Zie o.a. E. W. Hofstee, De landbouw en de migratie, Economisch-Statistische Berichten, 20 Dec. 1950.

mogelijkheden, dan paste de bevolking zich daaraan min of meer automatisch aan. De andere zoons kregen ook de kans een bedrijf te bemachtigen, trouwden ook, kregen ook nageslacht en vulden zo de nieuwe ruimte, totdat deze weer geheel was bezet en opnieuw een beperking van het aantal huwenden en daardoor van de omvang van het nageslacht optrad.

Was in de 19de eeuw een werking van dit stelsel in zijn volledigheid nog slechts te constateren bij de agrarische bevolking op de zandgronden, er zijn duidelijke aanwijzingen, dat het in de 18e eeuw nog het voortplantingspatroon in het land als geheel in hoofdzaak beheerste. In de agrarische gebieden in het Westen en in het Noorden van het land, waar in het algemeen de bedrijven groter waren dan op de zandgronden en waar als gevolg daarvan de arbeid op het boerenbedrijf voor een niet onbelangrijk deel werd verricht door gehuurde arbeidskrachten, werd niet slechts de voortplanting van de boeren, doch ook die van de landarbeiders door dit systeem in hoofdzaak bepaald. Zoals uit de verschillende gegevens, die we daarover bezitten, blijkt, was in de westelijke en noordelijke gebieden in de 18de eeuw een vast dienstverband in het boerenbedrijf regel ¹²⁾. Evenals later vielen de arbeidskrachten te onderscheiden in inwonende meiden en knechts en uitwonende landarbeiders met een eigen gezin, al dient hierbij te worden opgemerkt, dat in de 18de eeuw de betekenis van de inwonende arbeidskrachten relatief veel groter was dan later. Hierop komen we nog terug. Ook de landarbeiders nu trouwden blijkbaar alleen, wanneer een verzekerde bestaansgrondslag voor een gezin aanwezig was, d.w.z. wanneer zij een plaats als vaste, uitwonende landarbeider konden krijgen. Kregen zij die niet, dan bleven ze inwonend knecht. De figuren van de bejaarde, ongetrouwde, inwonende knecht en meid, die in de 19de eeuw steeds zeldzamer worden, hebben in de 18de eeuw in de agrarische gebieden in het Noorden en het Westen vermoedelijk tot het normale beeld van de samenleving behoord.

Aangenomen moet worden, dat dit stelsel niet alleen op het platteland, doch ook in de stad, voor zover het niet door vroegkapitalistische invloeden werd doorbroken, de verhoudingen grotendeels beheerste. Ook in de wereld van het ambacht en

¹²⁾ Zie o.a. E. W. Hofstee, *Het Oldambt, Deel I, Vormende Krachten*, 1937, blz. 217.

het kleine bedrijf in het algemeen immers trad men slechts in het huwelijk, wanneer men een vaste grondslag voor het bestaan van zijn toekomstig gezin had gevonden. De ambachtsman trouwde slechts, wanneer hij zich een bedrijf had weten te verwerven, wat in de regel betekende, dat hij het van zijn vader of een ander had overgenomen. Gelukte dit hem niet, dan bleef ook hij tot op zijn oude dag gezet en ongetrouwd.

Dit klassieke ambachtelijk-agrarische voortplantingspatroon was in zijn werking geenszins tot Nederland beperkt. In zijn kortgeleden verschenen „Bevölkerungslehre” heeft ook Mackenroth¹³⁾ op dit stelsel de aandacht gevestigd en hij meent, dat het tot ver in de 18de eeuw in geheel West-Europa de bevolkingsontwikkeling in hoofdzaak heeft beheerst. Ook thans valt het ook nog elders in West-Europa te constateren. In Ierland schijnt het de voortplanting van de agrarische bevolking nog in hoofdzaak te bepalen.

Het is duidelijk, dat een dergelijk voortplantingspatroon slechts kan bestaan, indien aan een aantal voorwaarden van economische, sociaal-culturele en psychologische aard is voldaan.

In de eerste plaats eiste het een sterk, min of meer patriarchaal getint familieverband, een vanzelfsprekende onder-schikking van de individuele verlangens en gevoelens aan de belangen van de familie als geheel, aan het collectieve verlangen om het familiebezit onverdeeld te handhaven en de bestaansmogelijkheid van de familie als geheel blijvend te verzekeren. Ook wat de arbeidsverhoudingen betreft, vroeg dit stelsel van huwelijk en voortplanting een patriarchale sfeer. Het vroeg van de inwonende meid en knecht trouwe dienst en aanhankelijkheid aan het gezin van de boer of ambachtsman, waar zij hun werk en hun brood vonden. Immers slechts, doordat zij zich zonder protest en met overgave wijdden aan de belangen van het bedrijf en het gezin van hun patroon, konden verhoudingen bestaan, die hun de zekerheid boden, dat de familie van de werkgever in hun levensonderhoud zou voorzien, ook als zij ouder zouden worden en niet meer op hun eigen familie zouden kunnen terugvallen.

Aan de andere kant vroeg het van de werkgever een sterk

¹³⁾ G. Mackenroth, *Bevölkerungslehre; Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung*, 1953, op verschillende plaatsen.

gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid voor het lot van degenen, die hem dienden, de overtuiging, dat het zijn zedelijke plicht was het lot van zijn dienstbaren aan het zijne en dat van zijn gezin te verbinden. Het eiste arbeidsverhoudingen, zoals die bestonden met de thans legendarische, maar eens zeer reële figuur van de dienstbode, die tot haar laatste snik de familie diende, waar zij eens als jong meisje in huis was gekomen.

Ook de vastheid en de zekerheid van het dienstverband van de uitwonende arbeidskracht vormde een essentieel element in het geheel van de verhoudingen. Het feit immers, dat deze zekerheid bestond, maakte het voor de boerenknecht zinvol om rustig te wachten en niet te trouwen tot hij de gelegenheid kreeg als vast uitwonend arbeider te worden aangesteld. Bovendien kon hij feitelijk niet anders. Voor „losse” arbeiders bestond in de 18de eeuw, behalve misschien in enkele steden, vermoedelijk weinig of geen emplooi.

Psychologisch was dit systeem slechts bestaanbaar bij een vergaand terugdringen van de sexuele verlangens. Het zou ons te ver voeren om hier na te gaan hoe dit verdringingsproces onder invloed van opvoeding, sociale contrôle en andere milieu-invloeden tot stand kwam. In zijn boek „Het oude Kempenland”¹⁴⁾ heeft Barentsen op voortreffelijke wijze geschetst, hoe in de Brabantse boerenwereld van de vorige eeuw de gehele levensstijl er op gericht was alles, wat tot sexuele prikkeling kon leiden, zo veel mogelijk te vermijden en de aantrekkingskracht, die de beide sexen op elkaar uitoefenen, zoveel mogelijk weg te nemen.

Uit het voorgaande volgt feitelijk al zonder meer, dat het klassieke ambachtelijk-agrarische voortplantingspatroon door de materiële en geestelijke verhoudingen, die de modern-kapitalistische ontwikkeling meebracht, in zijn wortels moest worden aangetast en dat het bij het voortschrijden van deze ontwikkeling geleidelijk moest verdwijnen. Wat de arbeidsverhoudingen aangaat, de patriarchale sfeer was, zoals wel vanzelf spreekt, sterk gebonden aan het kleine bedrijf. Ook al is het proces van verzakelijking van de arbeidsverhoudingen in de grote industrie in vele gevallen slechts langzaam tot ontwikkeling gekomen — men denke b.v. aan de Twentse textiel-industrie — het spreekt vanzelf, dat in het moderne, grote in-

¹⁴⁾ P. A. Barentsen, *Het oude Kempenland*, 1935, o.a. blz. 112—113.

dustriele bedrijf het gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid voor het lot van de arbeider enerzijds en het gevoel van trouw aan de persoon van de leider van het bedrijf anderzijds moest verzwakken. Deze verzwakking van tussenmenselijke banden, gecombineerd met de steeds sterkere en steeds duidelijker merkbare invloeden, die het moderne industriële bedrijf van de ongewisheid van de marktverhoudingen onderging, bracht mee, dat de voor de ambachtelijke periode zo kenmerkende vaste en langdurige relatie tussen patroon en knecht meer en meer verdween en plaats maakte voor een toestand, waarin verbintenissen van korte duur regel werden en waarin — wat in dit verband misschien nog belangrijker is — perioden van werkzaamheid voor de arbeiders afwisselden met langere of kortere perioden van werkloosheid. De zekerheid van werkgelegenheid ging verloren en hiermee de zin van uitstellen van een huwelijk tot men de zekerheid van een vaste werkgelegenheid had verkregen. Van grote betekenis was verder, dat bij de ontwikkeling van het grote bedrijf natuurlijk de mogelijkheid voor ongehuwde arbeidskrachten om als knecht of meid in het gezin van de patroon geestelijk en materieel onderdak te vinden, verdween.

Het is misschien gewenst, er de nadruk op te leggen, dat het echter zeker niet alleen de andere uiterlijke omstandigheden zijn geweest, die de ondergang van de patriarchale arbeidsverhoudingen hebben veroorzaakt; veranderingen in het denken over economische verhoudingen en over maatschappelijke verhoudingen in het algemeen, hebben hierbij eveneens een zeer belangrijke rol gespeeld. De invloed, die geestelijke stromingen, die we gemakshalve onder de term liberalisme kunnen samenvatten, in dit opzicht hebben gehad, valt moeilijk te overschatten. Zo is de gedachte, dat het welbegrepen eigenbelang de mens tot richtsnoer dient te strekken in zijn economisch handelen, ook in de verhouding tot zijn personeel, in de 19de eeuw in een welhaast verbijsterend tempo gemeengoed geworden, ook in die kringen, waar men van het politieke liberalisme geheel afzijdig stond. Zeker heeft dit er in sterke mate toe bijgedragen, om de patriarchale arbeidsverhoudingen ook daar te doen verdwijnen, waar de wijzigingen in de structuur van het economisch leven hiertoe niet of in mindere mate aanleiding gaven. Duidelijke voorbeelden hiervan vindt men in verschillende landbouwgebieden in het Noorden en het

Westen van het land, waar veelal reeds in de eerste helft van de 19de eeuw de oude patriarchale verhoudingen begonnen te verzwakken, waar de losse arbeidskrachten steeds meer de plaats in begonnen te nemen van de vaste krachten en waar in verband hiermee in steeds toenemende mate werkloosheid, in het bijzonder seizoenwerkloosheid, optrad. Elders heb ik de gelegenheid gehad om uiteen te zetten, hoe b.v. het noordoosten van Groningen in de loop van de 19de eeuw een patriarchale standenmaatschappij, waarin boer, arbeiders, meid en knecht als een klein gemeenschapje in enge verbondenheid op de boerderij samenleefden, veranderde in een klassenmaatschappij, waarin boeren en arbeiders als twee volkomen gescheiden klassen, vrijwel zonder enig menselijk contact, naast elkaar stonden¹⁵⁾. Zeker is slechts in weinig delen van het platteland in het Westen en het Noorden de overgang zo scherp en zo dramatisch geweest als in dit gebied, maar wel viel daar vrijwel overal een toenemende verzakelijking van de arbeidsverhoudingen en een groeiende afstand tussen boer en arbeiders te constateren. Vrijwel overal nam het gebruik van losse arbeidskrachten toe en werd de werkloosheid een steeds erger kwaad. Het verslappen van de persoonlijke band tussen boer en personeel had ten gevolge, dat zowel de boer als de arbeidskrachten zelf, steeds minder waren gesteld op het stelsel van inwonende arbeidskrachten, zodat de verhouding steeds meer verschoof in de richting van het uitwonende personeel. Weliswaar deden zich in de landbouw in de alluviale gebieden in de 19de eeuw technische en economische veranderingen voor, die de ontwikkeling van nieuwe maatschappelijke verhoudingen bevorderden, doch zonder de invloed van de moderne geestelijke stromingen, die zich b.v. op het Groninger platteland wel zeer duidelijk demonstreerden, zou in verschillende gebieden dit proces zich ongetwijfeld in een veel langzamer tempo hebben voltrokken. Merkwaardig is, dat door de betrekkelijk late ontwikkeling van de moderne industrie in Nederland de ontwikkeling van moderne maatschappelijke verhoudingen in verschillende plattelandsgebieden zelfs eerder optrad, dan dit in vele steden het geval was.

Een verschijnsel, dat met de ontwikkeling van moderne denkbeelden en moderne vormen van maatschappelijk leven in de

¹⁵⁾ Het Oldambt.

19de eeuw eveneens gepaard ging, was een toenemende individualisering van de afzonderlijke leden van de familie en een geringere geneigdheid om eigen leven ondergeschikt te maken aan- en in te passen in dat van de familie als geheel. Dit uit zich o.a. hierin, dat het bijeenwonen van drie generaties — grootouders, ouders en kinderen en eventueel ongetrouwde ooms en tantes — in één gezinsverband bij de boeren in het Westen en het Noorden van ons land in de 19de eeuw steeds meer in onbruik geraakt en daarvoor het moderne gezin, slechts bestaande uit ouders en kinderen in de plaats treedt. Dit individualiseringsproces en de invloeden, die het uitoefende op de gezinsvorm zijn jammer genoeg in ons land nog nauwelijks bestudeerd. Hoewel materiële factoren hierbij ongetwijfeld ook van belang zijn geweest, lijkt het wel waarschijnlijk, dat veranderingen in de bestaande denkbeelden en opvattingen hierin de voornaamste rol hebben gespeeld. In de agrarische wereld leidde het o.a. tot de consequentie, dat, meestal op nog betrekkelijk jonge leeftijd, de ouders met de nog ongetrouwde kinderen de boerderij verlieten en deze aan een trouwende zoon en zijn jonge vrouw overdroegen. De mogelijkheid voor de ongetrouwde broers en zusters om op de ouderlijke boerderij een functie en bestaanszekerheid te vinden, zoals dat vroeger het geval was, verviel op deze wijze. Zoals bekend heeft het klassieke gezin van drie generaties op de zandgronden zich zelfs nog tot in onze tijd gehandhaafd, al vertoont het thans ook daar duidelijke tekenen van verzwakking.

Vraagt men zich af, wat de gevolgen waren van de ontwikkeling van de hier summier geschetste moderne sociale, culturele en economische verhoudingen voor het patroon van huwelijk en voortplanting, dan ligt de verwachting voor de hand, dat de wijzigingen, die zich voordeden in de eerste plaats moesten werken in de richting van een verhoogde en vervroegde huwelijkssluiting. Aan de ene kant verviel in steeds toenemende mate de mogelijkheid om als ongetrouwde volwassene, zij het als ongetrouwde broer of zuster, zij het als meid of knecht, op een bepaald bedrijf en binnen een bepaald gezin een verzekerd en sociaal aanvaardbaar bestaan te vinden, zodat de noodzaak om de nodige verzorging te vinden als het ware tot een huwelijk drong. Aan de andere kant had, wat de arbeiders betreft, de verzwakking van de band tussen werkgevers en werknemers ten gevolge, dat het voor de jonge

arbeider geen zin meer had om te wachten met een huwelijk tot hij de zekerheid van een vaste positie had verworven, omdat hij, wat de duur van zijn arbeidsverbintenis betreft, zijn gehele leven lang in onzekerheid zou verkeren. Zo werd het in de loop van de 19de eeuw, zowel onder de landarbeiders als onder de industrie-arbeiders, een steeds meer vanzelfsprekend verschijnsel om te trouwen en wel om vroeg te trouwen, zoals ook in de beschikbare literatuur betreffende de toestand van de arbeidersklasse in de 19de eeuw valt op te maken ¹⁶⁾.

Het ligt voor de hand, dat deze verhoogde en vervroegde nuptialiteit in eerste instantie moest leiden tot een hoger geboortecijfer. Uit het vroegere agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon nam men de onbeperkte voortplanting in het huwelijk over, doch meer en vroegere huwelijken betekenden dus meer kinderen, een hoger geboortecijfer. Een hoger geboortecijfer betekende echter een zwaardere last voor de productieve leeftijdsgroepen, een last, die nog toenam, toen aan het eind van de eeuw door de daling van de kindersterfte het aantal te verzorgen kinderen steeg. Het is niet onbegrijpelijk, dat er een drang moest ontstaan om de aanpassing van het aantal geboorten aan de economische mogelijkheden, die onder het oude stelsel als vanzelf geschiedde, langs andere wegen opnieuw te verzekeren. In feite werd door het opgeven van het klassieke voortplantingspatroon en het aanvaarden van het nieuwe patroon van het veel en vroegtijdig huwen, reeds weer de grondslag gelegd voor het ontstaan van het derde voortplantingspatroon, dat we in de 19de eeuw ontmoeten, het moderne stelsel van de bewuste beperking van de voortplanting in het huwelijk. Het zou onjuist zijn de ontwikkeling van het moderne voortplantingspatroon alléén te zien als een gevolg van een dreigende evenwichtsverstoring tussen bevolkingsgroei en de ontwikkeling van de bestaansmiddelen, doch het lijdt geen twijfel, dat de wens van de ouders om een bepaalde levensstandaard te handhaven en hun kinderen sociaal en economisch een goede toekomst te verschaffen, de groei van dit stelsel in belangrijke mate heeft gestimuleerd. Het eerste

¹⁶⁾ Men zie b.v. wat de Groninger landarbeiders betreft o.a. het rapport van de commissie, waaraan was opgedragen de beantwoording van de vraag: „Hoedanig is de toestand der dienstbaren bij den bewoner van het platteland van dit gewest enz.” in de Handelingen v. h. Genootsch. ter Bev. v. d. Nijverheid, gevestigd te Onderdendam, 1851.

moest deze drang naar beperking van het kindertal zich ontwikkelen bij de meer welgestelden. Hier betekende de lange, kostbare opvoeding van een groot aantal kinderen een relatief zware last. Vooral echter bedreigde dit grote kindertal het familiebezit en daarmee de sociale positie van de familie als geheel. Hoe en wanneer dergelijke overwegingen zich bij de stedelijke burgerij deden gelden en van invloed werden op de omvang van de voortplanting, is ons, evenals trouwens de demografische geschiedenis van deze groep in het algemeen, nog vrijwel onbekend ¹⁷⁾. Bij de welgestelde boeren in het Westen en het Noorden van het land, waar zich het hiervoor besproken individualiseringsproces ontwikkelde en daardoor het bijeenhouden van het familiebezit door het samenleven en samenwerken van allen op één bedrijf dus niet meer mogelijk was, vielen — althans in bepaalde gebieden — reeds vroeg neo-Malthusiaanse invloeden te constateren. Omstreeks 1870 werd in Groningen het „Franse” systeem naar het schijnt reeds openlijk besproken en vermoedelijk nog vroeger reeds toegepast, zij het in minder sterke mate dan later. Vermoedelijk is in bepaalde gebieden bij de meer welgestelden de tweede phase nauwelijks tot ontwikkeling gekomen en is het uitslijten van het klassieke agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon vrijwel onmiddellijk gevolgd door een zekere beperking van het kindertal in het huwelijk. In het algemeen kan het optreden van het tweede voortplantingspatroon worden beschouwd als een tussenphase in de ontwikkeling, die echter vooral in de arbeiderswereld vrij lang de geboortefrequentie heeft beheerst. In een dubbele zin zou men haar dus kunnen aanduiden als de *proletarische* tussenphase. Voor een juist begrip van de demografische verhoudingen in de 19de eeuw is het onderkennen van deze proletarische tussenphase van essentiële betekenis. Houdt men er geen rekening mee, dan blijven het peil van de geboorten in de 19de eeuw en de verschillen, die zich daarin naar tijd en plaats voordoen, grotendeels onbegrijpelijk. Merkwaardigerwijs is ze aan de aandacht van de demografen echter vrijwel geheel ontsnapt. Zij, die zich

¹⁷⁾ Uit een lijst, die A. Blonk (Fabrieken en Menschen, 1929, blz. 272) publiceert, blijkt, dat in de families van de Enschedese textielfabrikanten reeds vroeg in de 19de eeuw een zeer duidelijke daling van het aantal kinderen per gezin optrad.

met het vraagstuk van de ontwikkeling van de geboorten bezig hielden, hebben zich vrijwel geheel geconcentreerd op de daling van het aantal geboorten gedurende de laatste 75 jaren, zonder zich af te vragen welke factoren van maatschappelijke en culturele aard het geboorteniveau van de 19de eeuw, van waaruit deze daling plaats vond, beheersten. Voor zo ver mij bekend heeft slechts Mackenroth¹⁸⁾, en deze min of meer terloops, op de geboortenverhogende werking van de proletarisering van de arbeidersklasse in de 19de eeuw gewezen.

Opgemerkt moge nog worden, dat, zoals uit het voorgaande wel volgt, in het klassieke agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon en dat van de proletarische tussenphase, levensbeschouwelijke invloeden op de omvang van de voortplanting zich niet of slechts indirect deden gelden. Eerst in de derde phase, als de mens bewust bij zichzelf te rade gaat aangaande de omvang van zijn gezin en dus aan zijn geweten vragen gaat stellen, treedt het verschil van levensbeschouwing als factor in de verscheidenheid van geboortefrequentie naar voren. Hoewel ook vóór die tijd invloeden in deze richting vermoedelijk niet geheel hebben ontbroken, is het eerst sedert het eind van de vorige eeuw, dat de thans voor ons land zo karakteristieke verschillen in geboortefrequentie tussen de verschillende religieuze groeperingen zich duidelijk demonstreren.

Het wil mij voorkomen, dat de voorgaande beschouwingen aangaande de drie verschillende voortplantingspatronen, welke in de 19de eeuw in Nederland vallen te constateren en aangaande de maatschappelijke en culturele factoren, die het domineren van het een dan wel het andere patroon naar tijd, plaats, sociale groep etc. beïnvloeden, het beeld, dat we ons uit het statistische materiaal kunnen vormen, in hoofdzaak begrijpelijk maken.

Omstreeks 1850 wordt het zandgebied in het Oosten en Zuiden van het land, voor zover het zuiver agrarisch was, demografisch nog volkomen gekenmerkt door het ambachtelijk-agrarische voortplantingspatroon. Uitbreiding van het aantal bestaansmogelijkheden in de landbouw stuitte op grote moeilijkheden, in het bijzonder wegens het ontbreken van mest. Waar zich buiten de landbouw geen andere uitbreiding van de bestaansmogelijkheden voordeed, bleef door de werking van

¹⁸⁾ Mackenroth, blz. 474.

dit voortplantingssysteem het geboortecijfer relatief laag en de natuurlijke groei van de bevolking uitermate gering. Brabant, met uitzondering van de Noordwesthoek, Limburg bewesten de Maas, de Gelderse Achterhoek en het agrarische gedeelte van Twenthe tonen alle duidelijk de invloed van deze verhoudingen. Een verandering komt in deze agrarische zandgebieden eerst aan het eind van de 19de eeuw, wanneer als gevolg van het in zwang komen van het gebruik van kunstmest, waardoor nieuwe ontginning mogelijk wordt en de opbrengst van de bestaande cultuurgrond toeneemt en verder door de ontwikkeling van de mechanische zuivelverwerking, het aantal bestaansmogelijkheden in de landbouw toeneemt. In het ook toen nog in deze gebieden in hoofdzaak heersende klassieke voortplantingspatroon leidde dit als vanzelf tot een verhoging van het geboortecijfer. Zo zien we, dat aan het eind van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw in de agrarische zandgebieden, in tegenstelling tot hetgeen het land als geheel te zien geeft, de geboortecijfers veelal hoger zijn dan ooit tevoren. Kaart 3 toont dit t.a.v. Noord-Brabant, doch ook voor tal van andere zandgebieden wel heel duidelijk. Niet in alle agrarische gemeenten op de zandgronden treedt de top in het geboortecijfer op dezelfde tijd op, zodat deze kaart, die een dwarsdoorsnede door de ontwikkeling van het geboortecijfer geeft, het verschijnsel nog niet voldoende demonstreert. Volgt men echter de loop van de geboortefrequentie in de afzonderlijke gemeenten, dan blijkt, dat vrijwel alle agrarische gemeenten op de zandgronden, katholiek zowel als niet-katholiek, dit verschijnsel van een top in de geboortecijfers omstreeks de eeuwwisseling of daarna, vertonen. Eerst in de jongste tientallen jaren valt ook hier de ontwikkeling van het moderne voortplantingspatroon duidelijk te constateren, waarbij, zoals voor de hand ligt, deze ontwikkeling in de overwegend katholieke provincies een duidelijke vertraging vertoont. Het valt te verwachten, dat daar, waar het oude voortplantingspatroon zich op de zandgronden had gehandhaafd, de uitbreiding van de bestaansmogelijkheden in het agrarische bedrijf omstreeks de eeuwwisseling niet alleen moest leiden tot een stijging van de geboortecijfers als gevolg van het relatief grotere aantal huwelijken, doch ook tot een stijging van de huwelijksvruchtbaarheid als gevolg van het sluiten van de huwelijken op een jongere, dus meer vruchtbare leeftijd van de vrouw. De cijfers

bevestigen deze veronderstelling. Terwijl in de agrarische provincies in het Westen en het Noorden van het land en in het sterk geurbaniseerde Holland vanaf ongeveer 1880 een duidelijke daling van de huwelijksvruchtbaarheid inzet, vertoont Drenthe de hoogste huwelijksvruchtbaarheid gedurende de gehele periode 1830—1950 in het tijdvak 1891—'95. Brabant in het tijdvak 1901—'05 en Limburg in 1896—1900. In Gelderland en Overijssel verloopt de daling in een relatief traag tempo en vooral in de periode 1886—1890 vertonen beide provincies betrekkelijk hoge cijfers (zie tabel 4).

Hebben we tot nu toe onze aandacht gericht op die delen van het zandgebied, waar de landbouw de enige of vrijwel de enige primaire bestaansbron was, anders was het verloop van het geboortecijfer in de gemeenten op de zandgronden, waar door de *ontwikkeling van andere bestaansbronnen gedurende kortere of langere tijd een verruiming van het aantal bestaansmogelijkheden optrad*. Ook in dat geval betekenden meer bestaansmogelijkheden, gezien het bestaande voortplantingspatroon, meer huwelijken en meer kinderen, dus een hoger geboortecijfer. Een typisch voorbeeld hiervan biedt Drenthe, waar in de periode 1851—1855 en ook daarna, de ontwikkeling van het geboortecijfer in een groot deel van de provincie in belangrijke mate werd beïnvloed door de afgraving van de venen in het Westen, Zuiden en Oosten van dit gewest. Niet alleen werden hierdoor arbeidskrachten van elders aangetrokken — in de periode 1851—1855 vertonen de meeste Drentse gemeenten een vrij aanzienlijk vestigingsoverschot — maar ook een aanzienlijk aantal arbeidskrachten uit de provincie zelf, zowel uit de veengemeenten als uit aangrenzende gemeenten, vond hier werk. Ongetwijfeld hebben vele zoons van landarbeiders en keuterboeren, die anders als boerenknecht of ongehuwde zoon op boerenbedrijven zouden zijn terechtgekomen en niet zouden hebben deelgenomen aan de voortplanting, door als veenarbeider te gaan werken de mogelijkheid gekregen om tot stichting van een gezin over te gaan en zodoende bij te dragen tot de verhoging van het aantal geboorten. Soortgelijke verschijnselen vallen o.a. waar te nemen in Zuidoost-Groningen — eerst de gemeente Onstwedde, later ook Vlagtwedde — en Noordoost-Overijssel, terwijl zeker ook het relatief hoge geboortecijfer van Zuidoost-Friesland in de periode 1851—'55 mede in verband staat met de toen daar in gang zijnde veenafgraving.

Een ander voorbeeld van een verhoging van het geboortecijfer op de zandgronden als gevolg van de ontwikkeling van andere bestaansbronnen, geeft waarschijnlijk de Veluwe te zien. Vooral de gemeenten Apeldoorn, Epe en Heerde tonen in de tweede helft van de 19de eeuw vrijwel steeds relatief hoge geboortecijfers, waaraan vermoedelijk de vele in deze gemeenten voorkomende papiermolens niet vreemd zijn, al hebben daarnaast op de Veluwe waarschijnlijk ook andere invloeden zich doen gelden.

Naar aanleiding van het voorgaande kan men de misschien ietwat academische vraag stellen, of men deze hogere geboortecijfers als gevolg van de ontwikkeling van niet-agrarische primaire bestaansmiddelen inderdaad moet zien als een reactie op extra bestaansmogelijkheden binnen het kader van het ambachtelijk-agrarische voortplantingspatroon, dan wel als een overgang naar de proletarische tussenphase. Doorslaggevend in dit verband is, of door de ontwikkeling van deze andere bestaansmogelijkheden een geproletariseerde arbeidersgroep wordt gevormd, die, blijvend losgemaakt van de agrarische groep en de daarbinnen heersende zeden en gewoonten, het veel en vroeg trouwen als norm gaat aanvaarden, min of meer onafhankelijk van de ontwikkeling van de werkgelegenheid. De laatstgenoemde toestand ontwikkelt zich zeker in de echte veenkoloniale gebieden, waar onder de veenarbeiders het veel en vroeg huwen een vanzelfsprekendheid wordt. Zo hebben b.v. de Drentse Veenkoloniën, ondanks de structurele werkloosheid, die daar de laatste tientallen jaren voorkwam, tot in de jongste tijd steeds een hoog geboortecijfer gekend. In de gemeenten echter, die slechts tijdelijk en in relatief geringe mate door de veenafraving werden beïnvloed, weet het oude systeem zich blijkbaar te handhaven; wij zien daar bij het verminderen of wegvallen van de aanvullende werkgelegenheid het geboortecijfer zich weer aan de veranderende verhoudingen aanpassen. Opvallend is b.v. hoe in 1881—1885 in de centraal-Drentse gemeenten, die geen sterke invloed van de veenafraving ondervonden, het geboortecijfer weer tot een betrekkelijk laag peil is gedaald (zie kaart 2).

Het duidelijkst demonstreerde het voortplantingspatroon van de proletarische tussenphase zich echter in de gemeenten op de zandgronden, waar zich de moderne industrie ontwikkelde. Zo valt op hoe gedurende de gehele tweede helft van de

19de eeuw de Twentse industriesteden Enschede, Hengelo en Almelo en soms ook Oldenzaal, met het deze kleine gemeente omringende Losser, zich als eilanden met hoge geboortecijfers onderscheiden van hun landelijke omgeving. Eerst omstreeks de eeuwwisseling komt hierin verandering. Dan leidt aan de ene kant het toenemen van de bestaansmogelijkheden in de landbouw tot een verhoging van de geboortecijfers in de landelijke gemeenten, terwijl anderzijds in de industriesteden het moderne voortplantingspatroon tot ontwikkeling komt. In de periode 1911—1915 onderscheidde Enschede, Hengelo en Almelo zich dan ook juist — in vergelijking met hun omgeving — door opvallend lage geboortecijfers. Ook in Noord-Brabant valt — in een iets latere fase — het omhoog schieten van de geboortecijfers in de gemeenten waar de industrie zich ontwikkelt, te constateren. Zo vallen in de periode 1881—1885 de hoge cijfers voor Tilburg en de aangrenzende gemeenten en voor de Langstraat op.

Tot zover de oostelijke en zuidelijke zandgronden. In de meeste landelijke gebieden in het Westen en het Noorden van het land was omstreeks 1850 de proletarisering van de landarbeidersbevolking reeds in volle gang en hier en daar feitelijk reeds volledig tot ontwikkeling gekomen. Wie de rapporten leest, die omstreeks het midden van de vorige eeuw over de toestand van de landarbeiders werden gepubliceerd¹⁹⁾, vindt daarin veelal een welhaast klassiek beeld van proletarisering. Het aantal uitwonende en vooral losse uitwonende arbeidskrachten nam voortdurend toe, de remmen, die in de patriarchale verhoudingen van de 18de eeuw aan de omvang van geboorten in de landarbeidersgroep waren aangelegd, verdwenen. Het demografische beeld, dat deze groep in de 19de eeuw te zien geeft, was dat van vroeg en frequent huwen en een grote kinderrijkdom. De relatief hoge geboortecijfers in de landelijke gebieden in het Noorden en het Westen vinden wel in de eerste plaats in deze situatie hun oorsprong. Hierbij dient

¹⁹⁾ Zie o.a. het onder 16 genoemde rapport en verschillende andere, geciteerd in Hofstee, Het Oldambt. Voor Friesland o.a. het rapport ingediend voor het vijfde Landhuishoudkundige Congres te Leiden, 1850, door Mr J. H. Beucker Andrae, betreffende „een onderzoek naar den zedelijken en materieëlen toestand der arbeidende bevolking ten plattenlande en van de middelen om dien zooveel mogelijk te verbeteren“. Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, 1851, blz. 156 e.v.

te worden opgemerkt, dat in de gebieden met de zeer hoge sterftcijfers, dus in het bijzonder in Zuid-Holland, West-Utrecht en Zeeland, de hoge sterftcijfers niet slechts een hoger geboortecijfer in de hand werkten, omdat zoals reeds werd opgemerkt, de hoge zuigelingensterfte een snelle opeenvolging van de geboorten bevorderde, doch dat bovendien, door deze hogere sterfte, het hoge geboortecijfer minder problemen meebracht. Hun relatief geringe aantal maakte het voor de overlevenden immers gemakkelijker om in het productieapparaat een open plaats te vinden, die hun een bestaansmogelijkheid bood. Dit laatste was vooral voor de boeren²⁰⁾ en ten dele voor de niet-agrarische groepen in de landelijke samenleving, zoals de dorpsmiddenstand en de notabelen van betekenis. Hiervoor werd er reeds op gewezen, dat de ontwikkeling van moderne maatschappelijke verhoudingen in de landelijke gebieden in het Westen en Noorden van het land o.a. meebracht, dat het meer en meer regel werd, dat de trouwende boerenzoon zich alleen met zijn vrouw op de ouderlijke boerderij vestigde en niet meer bij zijn ouders en de rest van het ouderlijk gezin introuwde, dat dit enerzijds gevaar opleverde voor het familievermogen en er anderzijds toe leidde, dat niet meer als vroeger voor de niet trouwende broers en zusters als vanzelf een werkring en een bestaanszekerheid op de ouderlijke boerderij werd gevonden. Een groot kindertal ging dus voor de boeren en vermoedelijk ook voor andere meer welgestelden ten plattelande bezwaren opleveren en, zoals reeds eerder werd opgemerkt, lijkt het dan ook niet onwaarschijnlijk, dat het wat minder hoge huwelijksvruchtbaarheidscijfer in de noordelijke provincies en misschien ook in Noord-Holland, nu een eeuw geleden, ten dele is toe te schrijven aan een zekere mate van beperking van het kindertal in het huwelijk bij deze groepen in de samenleving²¹⁾. In de gebieden met hoge sterftcijfers echter zorgde

²⁰⁾ Wel moge er hier aan worden herinnerd, dat De Vooys (De sterfte in Nederland in het midden der 19de eeuw) er op wijst, dat vermoedelijk bij de landarbeiders de zuigelingensterfte in het algemeen hoger was dan bij de boeren.

²¹⁾ Vergelijking van de leeftijdsopbouw van de gehuwde vrouwen van 15—45 jaar en de huwelijksvruchtbaarheid in Drenthe met die in Friesland en Groningen enerzijds en die in het Westen van het land anderzijds, geeft de indruk, dat ook in Drenthe een zekere beperking van het kindertal in het huwelijk, naast de toepassing van het agrarisch-ambachtelijke stelsel van voortplanting, valt te constateren. Nader onderzoek zal nodig zijn om

de sterfte in veel sterkere mate voor het evenwicht — men zie de geboorte-overschotten in Zuid-Holland, Zeeland en West-Utrecht, zoals die uit kaart 6 blijken — en was daarom vermoedelijk de aandrang tot beperking van het aantal geboorten nog gering.

Dragen de voorgaande beschouwingen aangaande de bewuste beperking van het aantal geboorten in de landelijke gebieden in het Noorden en Westen van het land omstreeks 1850 en aangaande de eventuele oorzaken van dit verschijnsel, misschien nog een min of meer hypothetisch karakter, het verder verloop van de demografische verhoudingen wijst wel sterk in de richting van het bestaan van een verband in deze gebieden tussen de omvang van het sterftecijfer en de huwelijksvruchtbaarheid. Lagen in de eerste helft van de 19de eeuw de sterftecijfers in Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland en West-Utrecht exorbitant hoog, aanzienlijk hoger dan het landelijk gemiddelde, na 1850 komt hierin, het eerst in Noord-Holland, doch daarna ook in Zuid-Holland en Zeeland, een verandering. Omstreeks 1875 waren de verschillen met de rest van het land reeds aanzienlijk verminderd en tegen het eind van de 19de eeuw onderscheidden vooral Noord-Holland en Zeeland zich, wat hun sterftecijfer betreft, eerder gunstig dan ongunstig van de overige delen van het land. Hoewel aanvankelijk een aanzienlijke stijging van het geboorte-overschot optrad — in Noord-Holland feitelijk reeds te constateren in de periode 1851—1855 (zie kaart 6) — volgde spoedig een zeer snelle daling van de huwelijksvruchtbaarheid. In het tijdvak tussen 1871—1875 en 1901—'05 daalde in Zeeland de huwelijksvruchtbaarheid van 408.4 tot 309.7 dus met ongeveer 100. In Noord- en Zuid-Holland beide bedroeg de daling ongeveer 70 punten. Omstreeks 1910 lag de huwelijksvruchtbaarheid in Zeeland

vast te stellen, of beide stelsels in dezelfde gebieden naast elkaar voorkwamen, dan wel of b.v. in de Veenkoloniale gedeelten en in het Zuid-westen beperking van het kindertal werd toegepast, terwijl in het centrale zandgedeelte het agrarisch-ambachtelijke stelsel overheerste. Het is zeker zeer wel denkbaar, dat men om de gewenste aanpassing van de omvang van het nageslacht aan de aanwezige economische mogelijkheden te verkrijgen, tegelijkertijd en in zekere mate, zowel het ene als het andere systeem toepaste. In feite betekent de sterke daling van het aantal huwelijken in de boerenwereld in het Westen en het Noorden van het land, gedurende de landbouwcrisis aan het eind van de vorige eeuw, dat men behalve de geboortebeperking, die zeker in het Noorden toen al ingang had gevonden, ook het oude middel te baat neemt om het verloren evenwicht weer te herstellen.

reeds op hetzelfde peil als in Groningen, dat zich gedurende de gehele 19de eeuw door een relatief lage huwelijksvruchtbaarheid en een laag sterftcijfer had onderscheiden. Op te merken valt, dat deze daling van de huwelijksvruchtbaarheid zich vooral ook ten plattelande voordoet. Niet alleen blijkt dit uit de bijzonder sterke daling, die juist het agrarische Zeeland vertoont; ook de opvallend lage geboortecijfers op een groot deel van het platteland van Noord-Holland in de periode 1901—1905 — lager dan die van Amsterdam en andere steden — demonstrenen duidelijk, dat het onjuist zou zijn de moderne geboortedaling in Nederland primair als een stedelijk verschijnsel te zien.

Is hier dus zeker sprake van een duidelijke aanpassing van het geboortecijfer aan de daling van het sterftcijfer, men hoede zich er echter voor deze sterke daling van de vruchtbaarheid in deze drie provinciën als iets „vanzelfsprekends” te zien. De daling van de sterfte stimuleert zeker de geboortebeperking, maar andere factoren kunnen de invloed hiervan versterken, verzwakken of opheffen. Eilanden van een relatief hoog geboortecijfer, die in die delen in Noord- en Zuid-Holland, waar de levensbeschouwing en levenshouding zich tegen geboortebeperking verzetten, bleven bestaan, tonen duidelijk aan, dat de geestelijke bereidheid om de geboortebeperking te aanvaarden van beslissende betekenis is ²²⁾. Dat de landarbeiders in het Noorden en het Westen in het laatste kwart van de vorige eeuw, hoewel zij in feite zeker even zwaar als de boeren gebukt gingen onder de last van hun groeiend aantal, voor zover dit valt na te gaan, nog nauwelijks tot geboortebeperking zijn overgegaan, zodat deze nog in hoofdzaak een aangelegenheid van boeren en middenstanders was, wijst er op, dat de aard van het cultuurpatroon, dat een bepaalde sociale groep beheerst, bepaalt in hoeverre binnen deze groep een zeker voortplantingspatroon aanvaard zal worden. De landarbeiders waren toen voor het moderne voortplantingspatroon nog niet „rijp”. Hoe op de zandgronden, hoewel ook daar in de periode 1871—1875 tot 1901—'05 het sterftcijfer een zekere daling vertoonde, het geboortecijfer eerder steeg dan daalde, vermeldten

²²⁾ Men zie over de betekenis van deze geestelijke weerstand tegen het aanvaarden van de geboortebeperking, in het bijzonder wat de Nederlandse Katholieken betreft, vooral de binnenkort te verschijnen studie van F. van Heek.

we reeds. Ook dit bevestigt nog eens, dat er van een automatisch dalen van het geboortecijfer als gevolg van het dalen van het sterftecijfer geen sprake is.

In de Hollandse provincies zijn voor het algemene beeld vooral in de jongste tijd natuurlijk eerder de steden dan het platteland bepalend. Ongeveer een eeuw geleden vertonen de grote steden, met name Amsterdam en Den Haag, ten opzichte van hun omgeving relatief lage geboortecijfers. Hier, evenals in vele van de oude provinciesteden buiten Holland, toonde het economisch leven nog een stagnerend karakter. Van een ontwikkeling van een moderne industrie en van grote bedrijven in het algemeen was nog weinig sprake. Een trek van betekenis van het platteland naar deze steden bestond, zoals ook uit de door ons verzamelde gegevens aangaande vestiging en vertrek blijkt, dan ook nog niet. Grote massa's geproletariseerde arbeiders waren er toen — dit in tegenstelling tot de toestand 50 jaar later — feitelijk nog niet, al was er in Amsterdam en verschillende andere Hollandse steden, die aan de vroeg-kapitalistische ontwikkeling hadden deelgenomen, vermoedelijk een niet onaanzienlijk aantal arbeidskrachten, dat niet meer leefde in een vaste binding met een bepaald bedrijf en een bepaalde werkgever, zoals de ambachtelijke bedrijfsvorm die kende. Het lijkt waarschijnlijk, dat in steden van dit type het agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon de situatie aangaande geboortefrequentie nog in vrij sterke mate bepaalde. Het percentage gehuwde vrouwen was er veelal nog opvallend laag.

Na 1850 zien we echter in verschillende steden, b.v. in Amsterdam, vrij snel veranderingen optreden. Het toenemen in deze stad van het aantal huwelijken en vooral van huwelijken op jongere leeftijd, wijst er op, dat het voortplantingspatroon van de proletarische tussenphase zich steeds sterker ontwikkelt. Van 1850—1885 zien we, zoals tabel 7 toont, het geboortecijfer dan ook geleidelijk stijgen. Ondertussen tendeert de huwelijksvruchtbaarheid eerder tot dalen dan tot stijgen, hetgeen er op wijst, dat, vermoedelijk in de hogere lagen van de samenleving, het derde voortplantingspatroon aan betekenis wint. In het 4de kwart van de 19de eeuw gaat de laatstgenoemde invloed overwegen en treedt reeds een daling van het geboortecijfer op, ondanks het steeds stijgende percentage gehuwden onder de vrouwen van 15—45 jaar.

TABEL 7

Aandeel van de vrouwen van 15-45 jaar in de totale bevolking, aandeel van de gehuwde vrouwen in het totaal aantal vrouwen van 15-45 jaar, huwelijksvruchtbaarheid en geboortecijfer in de gemeente Amsterdam in de periode 1850-1950

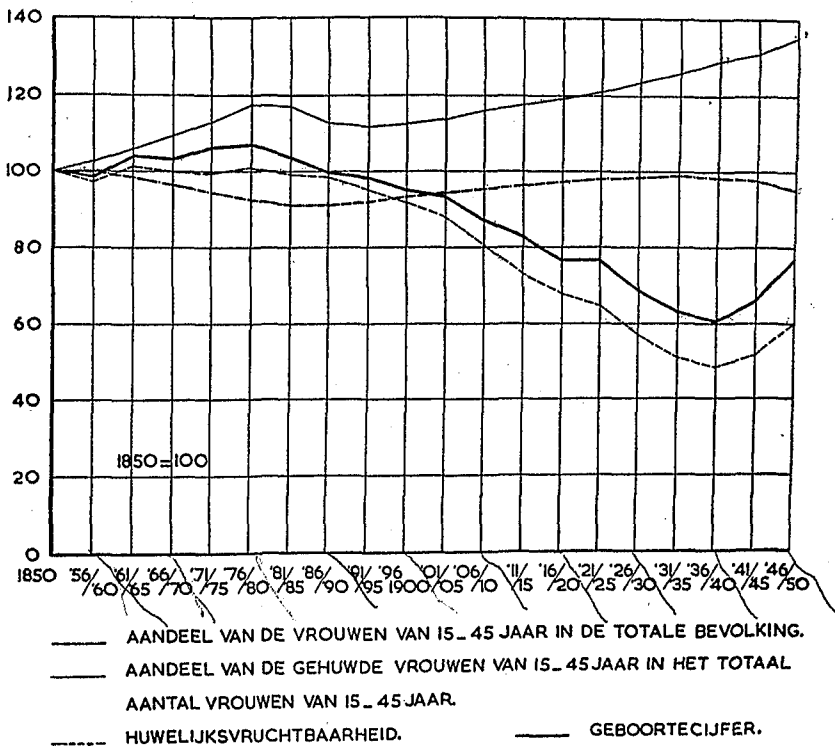
AMSTERDAM

	1851- 1855	1856- 1860	1861- 1865	1866- 1870	1871- 1875	1876- 1880	1881- 1885	1886- 1890	1891- 1895	1896- 1900
Aandeel vrouwen van 15-45 jaar in totale bevolking	25.9	26.0	25.7	25.0	24.5	24.2	24.1	24.1	24.2	24.3
Aandeel gehuwde vrouwen in totaal aant. vrouwen van 15-45 jaar	38.9	39.1	39.7	40.7	42.2	43.5	43.9	43.7	43.8	44.1
Huwelijksvruchtbaarheid	352.9	327.1	341.1	325.6	328.5	338.6	355.4	337.6	303.8	285.9
Geboortecijfer . .	33.6	31.1	33.4	32.7	34.3	36.2	37.4	36.0	32.6	30.2
	1901- 1905	1906- 1910	1911- 1915	1916- 1920	1921- 1925	1926- 1930	1931- 1935	1936- 1940	1941- 1945	1946- 1950
Aandeel vrouwen van 15-45 jaar in totale bevolking	24.6	25.0	25.2	25.5	25.7	25.9				
Aandeel gehuwde vrouwen in totaal aantal vrouwen . van 15-45 jaar	44.3	44.8	45.8	47.2	48.7	50.2				
Huwelijksvruchtbaarheid	260.9	223.8	197.9	183.1	168.6	141.3				
Geboortecijfer . .	28.0	24.6	23.0	21.6	20.4	18.2	15.5	15.4	17.1	

Het is natuurlijk onmogelijk om in dit verband zelfs maar de belangrijkste steden afzonderlijk te bespreken. Hier zette de proletarisering van de arbeidersgroep betrekkelijk vroeg in, daar later; hier wijst de daling van de huwelijksvruchtbaarheid op een vroeg aanvaarden van het moderne voortplantingspatroon, daar stuit dit op sterke geestelijke tegenstand. Een nauwkeurige vergelijkende beschouwing vraagt nog nader onderzoek. Opgemerkt moge nog slechts worden, dat van onze grote steden Rotterdam, ook blijkens de demografische verhoudingen, het vroegst tot hernieuwde ontwikkeling is gekomen.

Reeds in de periode 1851—1855 toont het een zeer hoog geboortecijfer, terwijl het, in tegenstelling tot Amsterdam, Den Haag en vrijwel alle andere steden van enige betekenis, toen reeds een belangrijk vestigingsoverschot vertoonde.

De grote verschillen, die zich in de 2de helft van de 19de eeuw tussen de verschillende landsdelen voordeden t.a.v. de heersende voortplantingspatronen en de richting, waarin deze zich ontwikkelden en — als gevolg daarvan — de geheel verschillende, ja soms haast tegengestelde beweging in de frequentie van het aantal geboorten, leidde er toe, dat in het

landelijk totaalcijfer betreffende het aantal geboorten de grote veranderingen, welke zich in de verhoudingen voordeden, slechts zeer verzwakt tot uitdrukking komen en de voor deze periode karakteristieke verschijnselen hierin slechts weinig duidelijk spreken.

Toch valt uit de gegevens betreffende het land als geheel, zo-

als die in grafiek 1 zijn weergegeven, wel iets van de grote lijnen in de ontwikkeling af te lezen. De niet onaanzienlijke stijging van het geboortecijfer tussen 1850 en 1875, die geheel haar oorsprong vond in de relatieve toeneming van het aantal gehuwde vrouwen, wijst er op, dat voor deze periode in de eerste plaats de proletarische tussenphase karakteristiek is. Na 1880 wordt de stijging van het percentage gehuwde vrouwen als gevolg van de grote landbouwcrisis — in de agrarische provincies Zeeland en Groningen nam tussen 1879 en 1889 ondanks de groeiende bevolking het absolute aantal gehuwde vrouwen zelfs af — tijdelijk onderbroken, doch zet zich daarna weer door. De toeneming van het aantal op jongere leeftijd gehuwden tussen 1850 en 1875 zou op zichzelf doen verwachten, dat de huwelijksvruchtbaarheid iets zou zijn gestegen. Dat dit niet het geval is, wijst er nog eens op, dat bij bepaalde groepen zich toen al een zekere beperking van het kindertal in het huwelijk begon te ontwikkelen. Duidelijk gaat het moderne voortplantingspatroon zijn stempel op de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid echter pas drukken na 1880 of eigenlijk pas na 1890. De daling van de huwelijksvruchtbaarheid compenseert en overtreft dan de invloed van de stijging van het aantal gehuwde vrouwen en dit leidt tot een geleidelijke daling van het geboortecijfer.

Misschien zal men de vraag stellen, of de groei van het percentage gehuwde vrouwen niet in de eerste plaats samenhangt met de ontwikkeling van de welvaartstoestand. De vrijwel voortdurende stijging, die het percentage gehuwden gedurende de laatste halve eeuw heeft laten zien, loopt immers parallel met een toenemen — in grote lijnen gezien — van de nationale welvaart, terwijl anderzijds de daling van het percentage gehuwden gedurende de grote landbouwcrisis er op wijst, dat dalende welvaart dit cijfer in negatieve zin beïnvloedt. Dat er tussen welvaartstoestand en het percentage gehuwden een zeker verband bestaat, valt op zichzelf niet te betwisten. Zo heeft de gunstige welvaartstoestand, waarin de boerenbevolking, in het bijzonder die op de klei- en veengronden, in de periode 1850—1875 verkeerde, waarschijnlijk de stijging van het aantal gehuwden bevorderd. De hoge welvaart maakte het immers gemakkelijk, dat meer dan één huishouding van hetzelfde boerenbedrijf leefde, zodat de ouders vroeg konden gaan rentenieren en hun kinderen vroeg konden gaan trouwen. Evenmin valt

echter te betwisten, dat in grote lijnen gezien in de tweede helft van de 19de eeuw de hoogste cijfers voor het aantal gehuwden daar voorkomen, waar de proletarisering het verst voortgeschreden is en dat de stijging zich vooral daar voordoet, waar de proletarisering zich ontwikkelt; men zal de stijging van het aantal gehuwden m.i. dan ook primair moeten toeschrijven aan de toeneming van de groep van geproletariseerde arbeiders en het vroege en frequente huwen, dat onder deze groep gebruikelijk werd. Van een stijging van welvaart onder deze arbeidersgroep zelf was in de periode 1850—1875 geen sprake. Het is bekend, dat voor het eind van de 19de eeuw van een verbetering van de positie van de arbeiders weinig viel te bespeuren en dat de arbeiders meer en vroeger huwden dan onder de patriarchale verhoudingen, was dus zeker geen symptoom van welvaart ²³⁾.

Ook na 1900, als er van een stijging van welvaart, ook onder de arbeiders, wel sprake is, moet het toenemen van het percentage gehuwden vermoedelijk toch ook nog in de eerste plaats worden toegeschreven aan de relatieve stijging van het aantal arbeiders als zodanig, daar zij, gezien de omstandigheden, waaronder zij leven, als vanzelf tot een vroeg huwelijk komen. Voor grote delen van de andere groep, die zich in onze moderne samenleving zo snel heeft ontwikkeld, de nieuwe middenstand, geldt tot op zekere hoogte hetzelfde.

Daarnaast werkte de geboortebeperking de stijging van het percentage gehuwden in de hand. Door daling van het aantal nakomelingen verdween immers in toenemende mate in de boerenwereld en elders de noodzaak om door niet of laat te trouwen het evenwicht tussen eigen aantal en de economische mogelijkheden te handhaven. Het is dan ook begrijpelijk, dat

²³⁾ I. J. Brugmans, Geschiedenis der arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw, heeft reeds opgemerkt, dat er van een verbetering van de positie van de arbeider in de 19de eeuw eigenlijk geen sprake is. Het materiaal, dat ik destijds kon verzamelen over de ontwikkeling van het landarbeidersloon in Groningen in de 19de eeuw (Het Oldambt, deel I, blz. 218—219) wijst er op, dat ook dit loon in de 19de eeuw waarschijnlijk niet is gestegen. In 1856 spreekt een rapport over de landarbeiders in het Oldambt van de „zaak der verarming en *toenemende* (cursivering van mij) armoede van de arbeidende stand” en men wijst er op, dat dit „treurig verschijnsel” optreedt ondanks een „klimmende bedrijvigheid, ontwikkeling en bloei in schier alle takken van nijverheid”. (Handelingen Gen. t. bev. der Nijverheid gev. te Onderdendam, 1856, blz. 61).

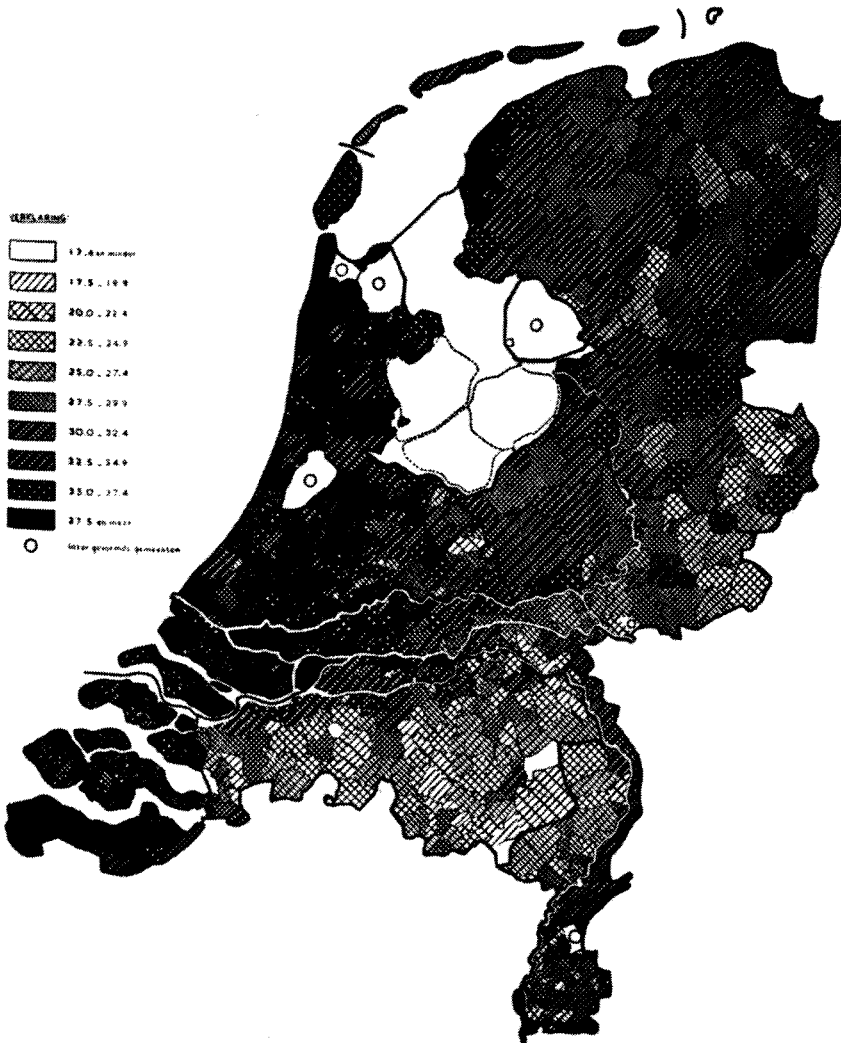
daar waar de geboortebeperking op geestelijke weerstand stuit, zoals b.v. in Noord-Brabant, het percentage gehuwden nog steeds relatief laag blijft, al is het ook daar, vermoedelijk weer in de eerste plaats als gevolg van de sterke relatieve toeneming van het aantal arbeiders, aanzienlijk hoger dan een eeuw geleden ²⁴⁾.

In het voorgaande is getracht een vrij onbekend stuk van onze demografische geschiedenis in grote trekken te schetsen. Het verkregen beeld is zeker nog niet voltooid; verdere studie zal niet alleen kunnen leiden tot nadere detaillering, maar zal vermoedelijk ook hier en daar nog wel enige wijziging brengen in de grote lijnen. Het wil mij echter voorkomen, dat reeds kan worden vastgesteld, dat een studie van de 19de eeuwse demografische verhoudingen in Nederland er in belangrijke mate toe kan bijdragen ons inzicht in de bevolkingsvraagstukken in het algemeen te vergroten en ons o.a. de situatie in de jongste tijd, die voor ons land van zo grote betekenis is, beter kan doen begrijpen.

²⁴⁾ Nader onderzoek zal nog moeten vaststellen in welke mate de stijging van het aantal gehuwden mede een gevolg is van de toeneming van de bestaansmogelijkheden van de landbouw. Waarschijnlijk is de relatieve betekenis hiervan in de laatste tientallen jaren afgenomen.

NEDERLAND

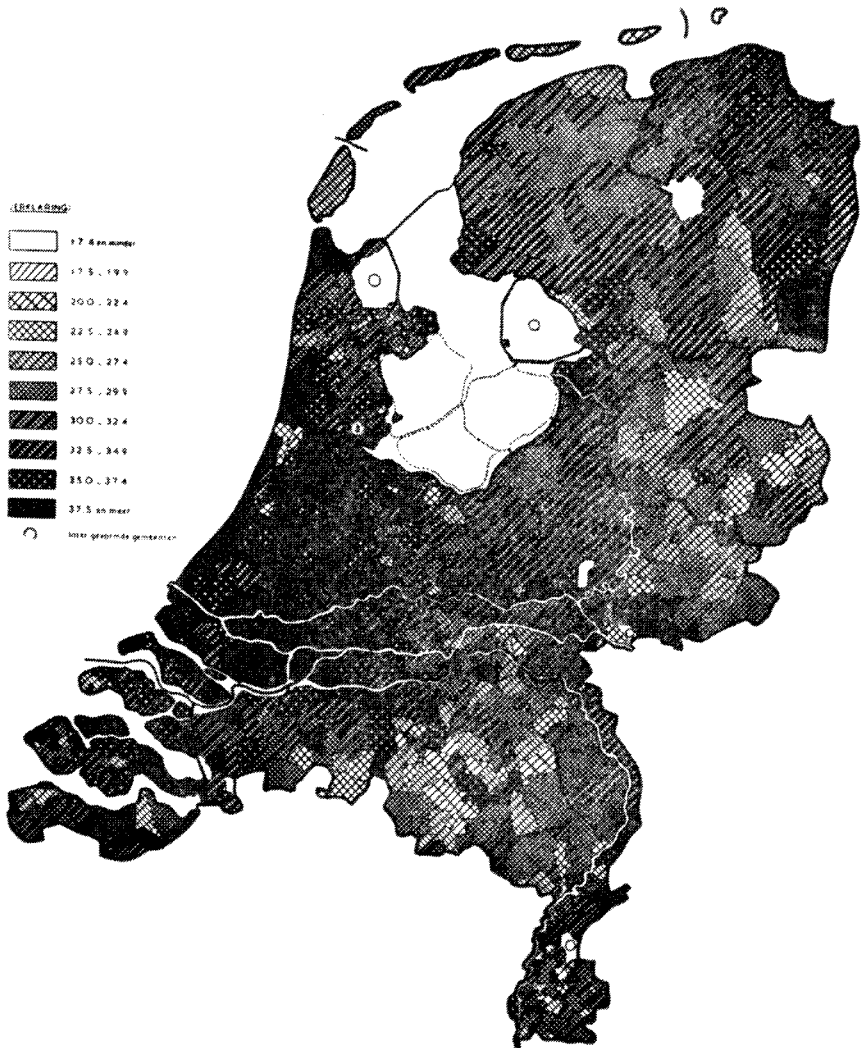
Vijfjaarlijks gemiddelde van het aantal geborenen per 1000 van de
bevolking per gemeente
1851—1855

Kaart 1

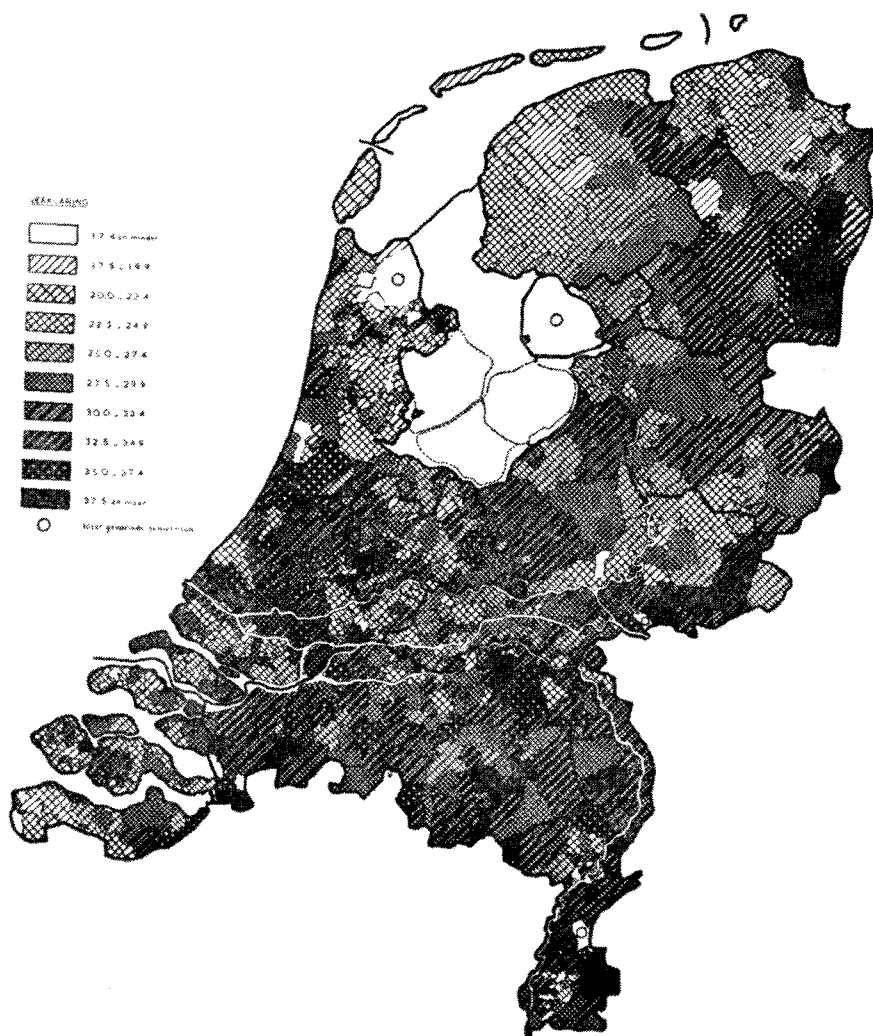
NEDERLAND

Vijfjaarlijks gemiddelde van het aantal geboren per 1000 van de
bevolking per gemeente
1881 — 1885

Kaart 2

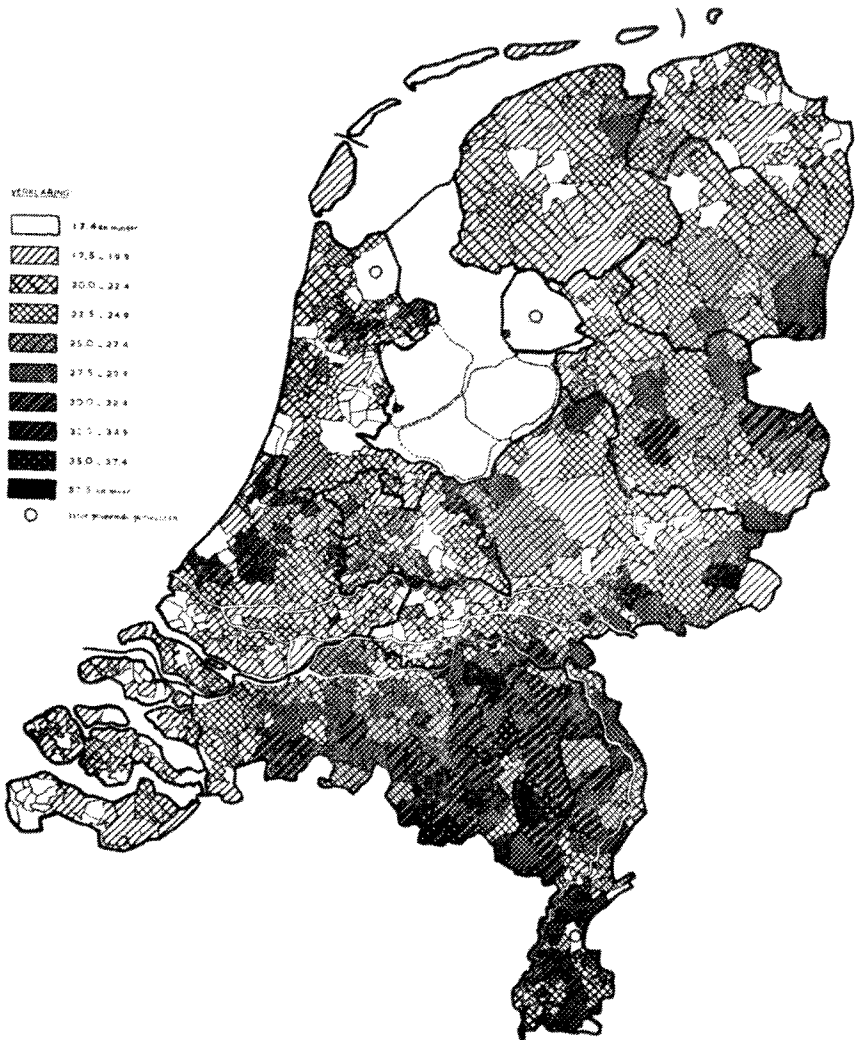
NEDERLAND
 Vijfjaarlijks gemiddelde van het aantal geboren per 1000 van de
 bevolking per gemeente
 1911 — 1915

Kaart 3

NEDERLAND

Vijfjaarlijks gemiddelde van het aantal geboren en per 1000 van de bevolking per gemeente
1931 - 1935

Kaart 4

NEDERLAND

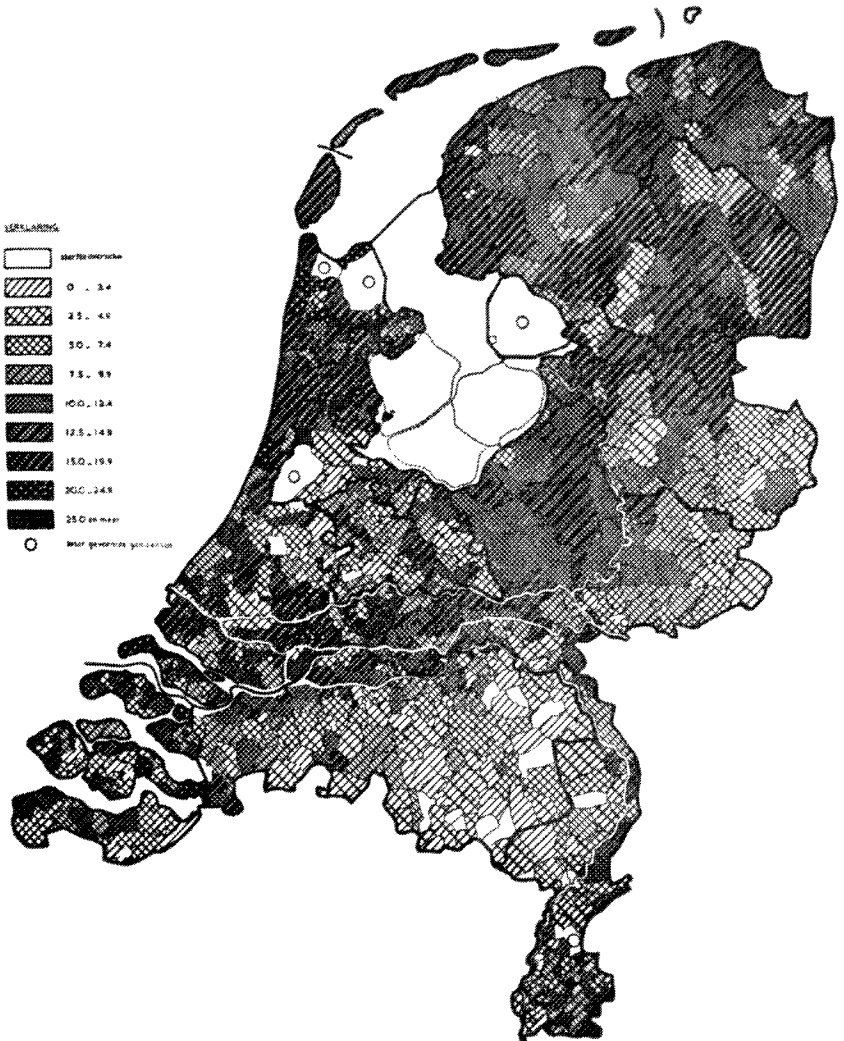
Vijfjaarlijks gemiddelde van het aantal overledenen per 1000 van de bevolking per gemeente
1851 - 1855

Kaart 5

NEDERLAND

Vijfjaarlijks gemiddelde van het geboorte-(sterfte) overschot per 1000
van de bevolking per gemeente
1851-1855

Kaart 6